

TANZİMAT DÖNEMİ TÜRK ROMANINDA DİN DUYGUSU VE İNANÇLAR

*Kemal TİMUR**

ÖZET

Fert ve toplumların hayatlarında din duygusu ve inançlar önemli bir yer tutmaktadır. Türk toplumunda da din duygusu oldukça güçlüdür. Bu çalışmada umumî Türk tarihi içinde önemli değişme ve gelişmelerin yaşandığı bir dönem olan Tanzimat devrinde Batılı bir anlatı türü olarak edebiyatımıza giren romanlarda din duygusu ve bunun, değişen insanımızın ve toplumumuzun hayatındaki tezahürleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Başta Ahmet Midhat Efendi olmak üzere, insanların dolayısıyla toplumun değişmesini kendilerine görev bilen romancılarımız, eserlerinde birçok konuyla beraber dinler, inançlar ve din duygusu konularına da yer vermişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Roman, Din, İnanç.

RELIGIOUS AFFILIATION AND BELIEFS IN THE NOVELS OF THE TANZİMAT ERA

ABSTRACT

Religious affiliation and beliefs take an important place in the life of individuals and societies. Religious affiliation is also considerably important in the Turkish society. Novels penetrated to the Turkish literature as a Western type of narrative during the Tanzimat Era when significant changes and development occurred for the Turkish history. In this study, it is aimed to reveal religious affiliation and its appearing on transforming

* Doç. Dr., Bozok Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, kemaltimur@hotmail.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

people and society of the Tanzimat Era in the light of novels. Many authors chiefly Ahmet Midhat Efendi, who assumed transformation of the people and society as a mission, placed religions, beliefs and religious affiliations in their novels along with other many other subjects.

Key Words: Novel, Religion, Belief.

Giriş

En genel anlamda her milletin yaşayış şekli olarak kabul edilen kültürde inançların önemli yer tuttuğu, birçok sosyolog tarafından kabul gören bir görüştür. Emile Durkheim'den beri inançlar, kültürün bir unsuru olarak kabul edilir. Bu çerçevede bir milletin yaşayışı üzerinde inançların ve dinin etkili olduğu bir gerçektir. Nitekim Türk tarihine baktığımız zaman dinin ve inançların hayatımızda önemli bir yer tuttuğu görülür. Mimarî, hat, tezhip, musiki, örf-âdet, edebiyat, kısaca hayatın ve güzel sanatların hemen hepsinde inançların ve dinin tayin edici rolü vardır. İnsanı, hayatını büyük ölçüde inancına göre şekillendirmiştir.

Türkler, Müslüman olduktan sonra İslam dininin kendilerine kazandırdığı güç ve imanla dünya tarihinin en uzun ömürlü devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nu kurarak üç kıtaya hükmetmişlerdir. Yavuz Sultan Selim'den sonra hilafeti de alarak İslam dünyasının tek lideri sıfatını kazanmışlardır. Fakat her yükselişin bir düşüşü olduğu gerçeği Osmanlı Devleti için de geçerli olmuş ve varabileceği sınırların sonunu zorlayan devlet, 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra yavaş yavaş gerilemeye başlamıştır. Bir anlamda 17. yüzyıl, Türklerin yüzyıllardır savaş hâlinde oldukları ve her zaman üstün geldikleri Batı karşısında gerileyeşlerinin ve mağlûbiyetlerinin başladığıasırdır. Öte yandan Batı dünyası, felsefi ve fikrî alanda olduğu kadar teknik alanında da büyük başarılar elde etmiş; ancak Osmanlı Devleti bu gelişmeleri zamanında ve yeterince takip edememiştir.

18. yüzyıldan itibaren Batı dünyası, genel manada dinlere karşı; özel manada ise İslam'a karşı bir reaksiyonun içine girmiştir. Sahip olduğu bilgi ve teknoloji ile dünyaya hükmetmenin imkân-

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

larını kazanan Batı, dinlere karşı olmanın yanında emperyalist veya sömürgeci anlayışını İslam dünyası ve Osmanlı İmparatorluğu üzerinde uygulamaya çalışmıştır. Özellikle III. Selim'den sonra Batı ile kurulan sıkı temaslara, aydınlarımızın Batı'yı yerinde tanıması, bu yeni medeniyete karşı gittikçe artan bir hayranlık doğurmuştur. Bu hayranlığın sonunda Batılı gibi düşünmek, Batı'daki yeni fikirleri büyük bir hayranlıkla benimsemek, devlet adamlarımızın ve aydınlarımızın şiarı olmuştur. Aslında devlet adamlarımızın ve aydınlarımızın bu durumunu, varlığını sürdürme mücadelesi olarak da değerlendirmek mümkündür. Pek çok yazarımızın isabetle belirttiği gibi ilk romanların yazıldığı dönemde Türk insanı tam bir "medeniyet krizi" içerisindeydi. Tabiatıyla ve haklı olarak ne kendi varlıklarından vazgeçebilmekte ne de Batı'yı görmezlikten gelebilmektedirler.

İşte bu kriz döneminde, geçmiş yüzyıllarda Türklerin yükselişinde büyük bir itici güç olan dinin ve inançların hayatımızdaki yeri ne idi? Bu, özellikle 19. yüzyıl için cevaplandırılması gereken sorulardan biridir. Zira devlet idaresini, idari sistemi değiştirmek isteyen daha açık bir ifadeyle, padişahlığı, mutlakiyet rejimini kaldırıp yerine meşrutiyet fikrini getirmek isteyen aydınlarımız bile yeni düşüncelerini İslami esaslarla açıklamaya çalışıyorlardı. Bilindiği gibi bunun en çarpıcı örneği Ziya Paşa ve Namık Kemal'in uygulamalarında vardır. Ayrıca bu yazarlarımızdan mesela Namık Kemal, Paris'te verdiği bir konferansında İslamiyet'in gelişmeye mâni olduğunu söyleyen Ernest Renan'a verdiği cevapta, İslam'ın gelişmeye engel olmak bir yana aksine gelişmeyi teşvik ettiğini tarihî kaynaklara dayanarak anlatır.¹

İşte biz, böyle bir devirde parça parça da olsa hayatın aksini bulduğumuz romanlarda inançların ve din duygusunun yerini araştırmak istedik. Hatta Batı'daki materyalist/pozitivist düşünceleri de göz önünde bulundurarak -ki bunun uzantıları bize kadar gelmektedir; bu konuda Beşir Fuat'ı hatırlatmakla² iktifa ediyoruz- çalışmamızı sadece İslam dinine münhasır kılmadık. Diğer dinleri ve inançları da inceledik. Bu makalede **Türk Romanında Dinler**

¹ Namık Kemal, **Renan Müdâfaa-nâmesi**, İstanbul 1326.

² Bu konuda şu çalışmaya bakılabilir: M. Orhan Okay, **İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti Beşir Fuad**, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

ve **İnançlar** adlı kitabımızı temel aldığımızı da eklememiz gerekir.³ Araştırmamızı başlangıçtan 1896 yılına kadar yayımlanmış romanlarla sınırladık. Çünkü hem eser sayısının çokluğu -dolayısıyla ihatanın güçlüğü- hem de 1896'dan sonra değişmenin daha ileri boyutlara gittiğini göz ardı edemezdik. Romanların kronolojik olarak yayın tarihini bozmamak için, **Araba Sevdası**⁴ gibi bu tarihler arasında yazılıp da sonraki tarihlerde yayımlanan romanlara yer vermedik. Kaynakları tespit ettikten sonra eserlerdeki inançlarla ilgili unsurları ve motifleri tespit ettik. Tabiatıyla din duygusunun ve inançların hiç tezahür etmediği romanlara da rastladık.⁵

1. Din Duygusu ve İnanma İhtiyacı

İnsanoğlu var olduğundan beri inanma ihtiyacı içerisindedir. Nitekim İslam'a göre ilk insan, aynı zamanda din tebliğcisi olan peygamberdir. Bu bakımdan insan ve toplum hayatında dinin ve din duygusunun önemli bir yeri vardır. Bunun için de bütün sosyologlar, inançların ve din duygusunun insan ve toplum hayatındaki bu yerini kuvvetle vurgularlar.⁶ İnsanlık tarihi incelendiğinde en ilkel kabilelerden en modern kabileye kadar her toplum ve toplulukta bir varlığa ya da Tanrı'ya inanma bir ihtiyaç olarak his-

³ Kemal Timur, **Türk Romanında Dinler ve İnançlar**, Elips Yayınları, Ankara 2006.

⁴ Araba sevdası, 1889'da yazılmış, Servet-i Fünûn topluluğunun kuruluşu ile bu dergide yayınlanmaya başlamıştır. (C. 10, S. 258, 20 Şubat 1896). Kitap olarak ilk defa Kanaat Matbaasında İstanbul 1314 (1898) tarihinde neşredilmiştir (İsmail Parlatır, **Recaizâde Mahmut Ekrem**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 101, 146); Nâbizâde Nâzım'ın Zehra'sı ise ilk defa Konstantiniye 1312 (1896) tarihinde yayımlanmıştır (Necat Birinci, **Nâbizâde Nâzım**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 131). Ayrıca Ahmet Midhat ve Mehmet Celâl'in de bu tarihlerden sonra yayınlanan romanlarına yer vermedik.

⁵ Ahmet Midhat'ın **Karıkoca Masalı**, Mustafa Reşit'in, **Neyyir**, **Lorans** ve **Pembe Ferâce** romanlarında hemen hiçbir din duygusuna rastlanmaz.

⁶ Bu konularda daha geniş bilgi için şu yayınlara bakılabilir: Macit Gökberg, Baykan Sezer, **Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1981.; Mehmet Taplamacıoğlu, **Din Sosyolojisi-Giriş**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.; Mehmet Taplamacıoğlu, **Din Sosyolojisi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986.; Osman Pazarlı, **Din Psikolojisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1972.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

sedilmiştir. Başta Batı'da; Auguste Comte, Durkheim, Saint Simon, Frederic Le Play olmak üzere diğer sosyologlar da bu görüştedirler. Türk sosyolojinin kurucusu sayılan Ziya Gökalp de insan ve toplum hayatında dinin, inançların ve din duygusunun önemli olduğunu söyler. Ziya Gökalp, İstanbul Darülfünununda, kurucusu olduğu sosyoloji kürsüsünde ilk dersini dine ayırır. Bu da inanç konusunun, toplumların hayatında önemli bir yeri olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.⁷

İnancın en temel ögesi dinî duygudur. Din duygusu, tabiatüstü kutsal bir varlığa sevgi ve saygı ile bağlanmaktadır.⁸ Bir insanın kutsal tanıdığı varlık karşısında duygulanması ve duyarlılığıdır. Bu bakımdan dinî his de diğer duygular gibi insanın tabiatına ve yaratılışına bağlı bir duygudur. Diğer yandan insanın zihne ait; idrak, hafıza, hayal gücü, dikkat gibi ruhsal faaliyetleri belirli kuralara ve kanunlara bağlı olaylardır. Duygular ise, son derece akıcı, değişken ve kanunlara bağlı hislerdir. Her şahsa göre türlü derece ve nitelikte görünürler. W. James bu konuyu geniş bir şekilde inceledikten sonra din duygusunun diğer duygular gibi insanda tabii ve bilinç dışı olduğunu, insan organizmasının yapısına bağlı bulunduğunu göstermiştir. Din psikolojisi alanında araştırmalar yapan diğer psikologlar da bu görüş etrafında birleşmektedirler. Flournoy, Girgensohn, Delacroix, Scheler, Bergson gibi otoriteler de din duygusunun fitriliğini kabul etmekte, bunu içgüdü, eğilim, tabiatüstü varlığa bağlanmak gibi sebeplerle açıklamaktadırlar.⁹

İnsan, anlayamadığı, çözemediği birtakım tabiat olayları karşısında bir inanma ve sığınma ihtiyacı içindedir. İnsanların kendi iç meseleleri ve diğer insanlarla olan ilişkilerinde çoğu zaman din duygusu, tayin edici bir rol oynamıştır. Bunun için de sosyologlar tarafından din duygusu ferdi ve sosyal bir realite olarak kabul edilmiştir. Hatta din duygusunun, güzel sanatların menşei olduğu da yine sosyologlar tarafından belirtilir.¹⁰

⁷ Macit Gökberg, Baykan Sezer, age., s. 15.

⁸ Osman Pazarlı, age., s. 92.

⁹ Age., s. 94-95.

¹⁰ Bu konuda daha geniş bilgi için şu yayınlara bakılabilir: Joseph Fichter, **Sosyoloji Nedir**, Çev. Nilgün Çelebi, Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Konya 1992.; Emile Durkheim, **İntihar Toplumbilimsel**

2. Türk Edebiyatında Din Duygusu ve İnançlar

Türk tarihine baktığımız zaman Türk şiirinin ilk örneklerinin dinî merasimlerde söylenen şiirler olduğu görülür. Türk şiirinin ilk örnekleri Mani ve Uygur alfabeleriyle yazılmışlardır. Bu şiirlerin konusunu, dinî metinler, tövbe duaları ve hikâyeler oluşturmaktadır. Maniheist Uygurlardan kalma ele geçirilen sekiz şiirin üçü ilahi, ikisi övgü, biri ölüm, biri cehennem tasviri ve biri de "bir aşk-sevgi" şiiridir. İslamiyet'ten önceki Türk şiirinde dinî içerikli şiirlerin örneklerine bolca rastlanır.

Talat Tekin'in "İslam Öncesi Türk Şiiri" başlıklı makalesinde de din duygusunu dile getiren ve Tan Tanrı'sını öven şiirlere rastlarız. Bu da bize gösterir ki İslam öncesi eski Türk şiirinin menşini daha çok dinî metinler oluşturmaktadır. Talat Tekin makalesinde, Tanrı'yı öven şiirler naklettiği gibi, Maniheist Uygur Şiiri, Mani için söylenen büyük ilahi, ölüm ve cehennem tasvirlerini içeren şiirler, tövbe ve dua ile ilgili şiirler de naklederek bunların dinî içerikli olduklarını söyler.¹¹ Reşit Rahmeti Arat "Eski Türk Şiiri" adlı kitabında yaptığı tasnifte de eski şiirimizin oluşumunda dinin önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Bu kitapta Tan Tanrı'sı ile ilgili ilahiler, ölüm, cehennem tasvirini içeren şiirler, Mani için söylenen şiirler, inanç, tövbe ve hatime dualarıyla ilgili şiirlere bolca rastlamak mümkündür.¹² Dolayısıyla İslamiyet'ten evvelki Türk edebiyatı örneklerinin bugün bize ulaşabilenlerinin bir kısmı dinî metinlerdir. Başlangıçtaki birtakım dinî ritüeller zaman içerisinde ve toplumdaki gelişmeler çerçevesinde güzel sanatlar olarak

İnceleme, Çev. Prof. Dr. Özer Ozankaya, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.; Lord Northbourne, **Modern Dünyada Din**, Çev. Şahabeddin Yalçın, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.; Hans Freyer, **Din Sosyolojisi**, Çev. Turgut Kalpsüz, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1964.; Yümni Sezen, **İslam Sosyolojisine Giriş**, Turan Kültür Vakfı Yayını, İstanbul 1994.; Macit Gökberg, **Felsefe Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1980.

¹¹ Talat Tekin, "İslam Öncesi Türk Şiiri", **Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri)**, Türk Dil Kurumu Yayınları, S. 409, (1986), s. 9-42.

¹² Reşit Rahmeti Arat, **Eski Türk Şiiri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 1-305.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

ayrı ayrı şekillenmişlerdir. Bunu, Fuat Köprülü "Türk Edebiyatı'nın Menşei" adlı makalesinde de vurgular.¹³

Türklerin, Müslüman olduktan sonra Arap ve Fars edebiyatlarının etkisiyle dinî muhtevalı şiirler ve edebî mahsuller vermelerinin yanında "lâdinî" şiirlerinde bile pek çok dinî motifin yer aldığı görülür. İslami devrede bütünü ile dine bağlı yeni sanat kolları teşekkül etmiştir. Edebiyatımızda ise keza, doğrudan ve bütünü ile dine bağlı edebî neviler meydana gelmiştir. İslami devir edebiyatımızın ilk mahsullerinden olan **Kutadgu Bilig**'te pek çok ayet ve hadisin şiirleştiğini görürüz. **Atabetü'l-Hakayık** ise dinî nasihatleri ihtiva eder.

Anadolu'da teşekkül eden Divan şiirinin özünde din, yani İslamiyet vardır. Şairlerimiz, divanlarına çok defa tevhit, münacat ve naatla başlarlar. Klasik edebiyatımıza baktığımız zaman mevlit, naat, siyer, miraciye, hilye gibi tamamen dinî muhtevalı; Tanrı'nın varlığını ve birliğini anlatan, ona yakarışları ihtiva eden, peygamberi öven onun şekil ve şemailini, doğumunu, miracını anlatan müstakil türler oluşmuştur. Ayrıca kaynağı doğrudan doğruya Kur'an olan Yusuf ve Zeliha mesnevîleri kaleme alınmıştır. Bunun dışında, hep bilinir ki, klasik şairlerimiz, mazmun sistemi içinde ya bir ayet ya bir hadise işaret etmekte veya İslami bir menkıbeye, peygamberler tarihine telmihte bulunmaktadır. İslam'ın beş şartından olan ve hayatımızda önemli değişiklikler yapan oruç için ramazaniyeler yazılmıştır. Ayrıca klasik edebiyatımız gruplandırılırken "Dinî ve Tasavvufî Türk Edebiyatı" diye bir edebiyattan bahsedildiğini biliyoruz. Denebilir ki, yeterli veya gerekli bir dinî kültüre sahip olmadan klasik edebiyatımızı anlamak mümkün değildir. Şunu da ilâve edelim ki, klasik şairlerimizin hemen büyük bir kısmı, büyük ölçüde dinî bir eğitim veren medrese mezunlardır. Yine ilâve edelim ki, klasik edebiyatımızın temsilcilerinden olan Bâkî'nin en büyük arzusu şeyhülislam olmaktır.¹⁴

¹³ Fuat Köprülü, **Türk Edebiyatının Menşei**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1989, s. 49-55.

¹⁴ Bu konularda daha geniş bilgi için şu yayınlara bakılabilir: Fuat Köprülü, "Türk Edebiyatı", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 12/2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, s. 530-565.; Mehmet Çavuşoğlu, "Divan Şiiri", **Türk Dili Dergisi Türk Şiiri (Divan) Özel Sayısı II**, S. 414-416, (1986), s. 1-77.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

Daha önce de belirttiğimiz gibi 17. yüzyılın sonunda, yani 1699'daki Karlofça Antlaşması'yla Türk insanının âdeta kendine olan inancı ve güveni sarsılmaya başlamıştır. Batı'daki fikrî, felsefi ve teknik gelişmeleri, zamanında takip edemeyen Osmanlı devlet adamı ve aydını, zamanla bunun farkına varmıştır. Batı'da elçiliklerin açılması ve burada görev yapan insanların çocuklarının Batı'yı daha iyi tanması sonucu, toplumda bir ümitsizlik havası oluşmuştur. Bundan sonra artık kendine güveni kaybedilmiş bir ruh hâli ile "teslimiyet" denebilecek şekilde Batı'nın üstünlüğü kabullenilmiş ve aydınımız, Osmanlı Devleti'ni yaşatabilmek için birtakım arayışların içine girmiştir. Bu arayışlar, bazı aydınlarımızda rejim değişikliği olarak, bazı aydınlarımızda ise Batı'yı bütünüyle aynen taklit etmek ve yaşamak şeklinde tecelli etmiştir. Bazı aydınlarımızda da geri kalışımızın sorumlusu olarak İslam dini gösterilmiştir. Aydınlarımızın çoğu 19. yüzyılda bir medeniyet krizinin içine girmiş ve bu durumları yaşamıştır. Yüzyıllardır yaşanmış, alışılmış, üstünlüğü kabul edilmiş değerler âdeta birtakım saldırılara uğramıştır. Özellikle Batı'da başlayıp gelişen ve esintileri bize de gelen dinin, yani İslamiyet'in gelişmeye mâni olduğu anlayışı birçok aydını düşündürmüştü ve bir kriz yaşanmasına sebep olmuştur. Batı'da gelişen materyalizm/pozitivizm bu krizi daha da büyütüştür. İstanbul'un özellikle Beyoğlu penceresinden gelen Batılı yaşayış şekli ailelerin içine kadar girerek krizin derinleşmesine sebep olmuştur.

3. Türk Romanında Din Duygusu ve İnançlar

19. asırda aydınımızda ve toplumumuzda yaşanan değişiklikler bu dönemdeki edebiyatımıza da yansımıştır. Edebiyatımızda nesir, eski yıllara göre gelişme göstermiştir. Buna bağlı olarak Batılı tarzda roman, hikâye ve makale gibi nesrin asıl faaliyet sahasını teşkil eden türler gelişmiştir. Böylece Tanzimat döneminde birçok yenilikle birlikte, Batılı bir anlatı türü olan roman da edebiyatımızda ilk ürünlerini vermeye başlamıştır. Bu değişim içinde roman nevinin edebiyatımıza girmiş olması önemlidir. Garp hikâyeleri tarzında eserler 1870'te Ahmet Midhat Efendi'nin neşrettiği "Kıssadan Hisse" ve "Letaif-i Rivâyat"ın ilk beş cüzü ile başlar. 1873'te başlayıp 1875'te biten, Emin Nihat Bey'in

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

Müsâmeretnâme'si ikinci teşebbüstür.¹⁵ İlk Türk romanı olarak kabul edilen Şemsettin Samî'nin **Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat** romanından sonra Ahmet Midhat bu sahada önemli eserler vermiştir. Bu konuda Namık Kemal'i de unutmamak gerekir.

Romanla hayat arasında çok sıkı bir ilişki vardır. Bilimkurgu romanlarını bir tarafa bırakırsak, romancı, eseriyle yeni ve farklı bir dünya kurar; ama kurduğu bu dünya hayattan kopuk değildir. Hatta ifade edildiği gibi roman, hayata tutulmuş bir aynadır. Dolayısıyla insanların hayatlarını etkileyen din duygusu ve inançlar kendisine romanlarda da yer bulmuştur. Bu bilgilerden sonra romanlarda bahsedilen konulardan kronolojik olarak kısaca bahsedelim.

a. İslamiyet İnancı

İslamiyet'in ilk şartlarından biri Allah'ın varlığına ve birliğine iman etmektir. Romanlarda bu konu genel olarak "sıkıntıdan sonra Allah'a sığınma, dua etme, beddua etme, teselli verme, teselli bulma, Allah'tan korkma, Allah'ın her şeyi bilmesi, Allah'ın muhtaç olanlara ve zor durumda kalanlara yardım edeceği inancı, kötülük yapanların Allah tarafından bu dünyada bile cezasız kalmayacağı inancı, Allah'ın birçok şeyi hikmetli yaratması, tabiattaki varlıkların hikmetlerini düşünerek Allah'a hayran olma" gibi konular etrafında tezahür eder. Bu konu hemen hemen her romanda az çok işlenmiştir.¹⁶

İslam inancına göre imanın şartlarından birisi de meleklerle imandır. Ayrıca melek, diğer semavî dinlerde de vardır. Öte yandan edebiyatta melek kavramı ve konusu en çok işlenen unsurlardan biridir. Ancak romanlarda melekler ve onlarla ilgili unsurlara rastlanmakla birlikte¹⁷ konunun fazla işlendiğini söyleyemeyiz. İş-

¹⁵ Ahmet Hamdi Tanpınar, **19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Çağlayan Basımevi, İstanbul 1988, s. 286.

¹⁶ Bu makalemde 1872-1896 tarihleri arasında yayımlanan toplam 62 roman incelenmiştir. Bu romanların tümü künyeleriyle birlikte çalışmamızın kaynakça kısmında gösterildiği için hepsini buraya yazmayı uygun bulmadık.

¹⁷ Şemsettin Samî, **Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat**, Tab-ı Ulâ, Elcevâib Matbaası, İstanbul 1289, s. 10; Namık Kemal, **Cezmi**, Cüz-i Evvel, İstanbul Sene 1305,

lendiği durumlarda da genellikle güzellik ve ahlâken onlara benzetilme, kusursuzluk, onlara hesap verme, insanların günahlarını kaydetme unsuru olarak anılmaktadırlar.

Semavî dinlerin dört büyük kitabı vardır: Zebur, Tevrat, İncil ve Kur'an. İslam inancına göre imanın şartlarından birisi de kutsal kitaplara imandır. Tanrı'nın, kullarından istedikleri peygamberlere gönderdiği kitaplarda yazılıdır. Durum böyle olunca toplumların hayatında kutsal kitapların önemi büyük olmuştur. Bu konunun toplam on beş romanda işlendiğini görürüz.¹⁸ Tanzimat dönemi romancıları, toplum hayatının yönlendirilmesinde önemli bir yere sahip olan İslam'ın kutsal kitabı Kur'an ve onunla ilgili unsurlara yer vermişlerdir. Zikrettiğimiz romanlarda Kur'an'ın: "İbadet niyetiyle ezberlenmesi, ölüm esnasında ve mezar başında okunması, bazı olaylarda görüşlerini kuvvetlendirmek için ondan ayetler nakledilmesi, güzel okunduğunda insanların hoşuna gitmesi, dua niyetiyle okunması, teselli vermek amacıyla ayetler nakledilmesi, dinî hükümleri ihtiva eden kitap olarak görülmesi ve onun üzerine yemin ettirilmesi" gibi özellikleri ön plana çıkmaktadır.

s. 30, 229, 324-325, 329-330, 335-336, 337-338.; Ahmet Midhat, **Dürdane Hanım**, İstanbul 1299, s. 35.; Ahmet Metin ve Şirzad Yahut Roman İçinde Roman, İstanbul 1309, s. 619.; Mehmet Celâl, **Cemile**, Karabet ve Kasbar Matbaası, İstanbul 1303, s. 6.; **Dehşet Yahut Üç Mezar**, Karabet ve Kasbar Matbaası, Dersââdet 1304, s. 40, 52.; **Küçük Gelin**, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1314, s. 108, 111.

¹⁸ Şemmsettin Samî, **Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat**, s. 93, 127.; Namık Kemal, **Cezmi**, s. 87.; Ahmet Midhat, **Zeyl-i Hasan Mellah Yahut Sır İçinde Esrar**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1292, s. 674, 683, 710.; **Hüseyin Fellah**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1292, s. 8, 70-71, 238, 269, 366.; **Felâton Bey ile Rakım Efendi**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1292, s. 71.; **Paris'te Bir Türk**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1293, s. 160-162, 376.; **Kafkas**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1294, s. 84, 170-186.; **Henüz 17 Yaşında**, İstanbul 1297, s. 112-116.; **Dürdane Hanım**, s. 124.; **Acâyib-i Âlem**, İstanbul 1299, s. 27.; **Ahmet Metin**, s. 91, 329, 711-712.; Mehmet Celâl, **Muhabbet-i Mâderâne**, Kasbar Matbaası, İstanbul 1309, s. 30.; **Küçük Gelin**, s. 30.; Mehmet Murat, **Turfanda mı Yoksa Turfa mı**, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1308, s. 59, 71.; **Vecihî, Mehcûre**, İkdâm Matbaası, Dersââdet 1311, s. 400-414.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

Peygamberler konusuna ise en çok Ahmet Midhat Efendi¹⁹ yer verir. Mehmet Celâl ve Vecihî ise konuya sadece değinmekle yetinirler. Genel olarak bakıldığında Ahmet Midhat, romanlarında peygamberlerden söz ederken; bazen bir mitolojik olay olarak değinir bazen de onların yaşadıkları mekânlardan bahseder. Ayrıca yeri geldiğinde onlardan sözler nakleder. Bazen de onların, putlara tapan kavimlerle yaptıkları mücadelelerine değinir. Bazı romanlarda da özellikle bir kısım erkekler bir sembol olarak Hz. Yusuf'a benzetilir. Mehmet Celâl'in, **Venüs** romanında ismi belli olmayan şairi, Venüs'ün güzelliğini, yazdığı mensur ve manzum mektuplarda öyle tasvir eder ki onun güzelliğini ve resmini bazen güzellik tanrıçası Venüs'e benzetir bazen de manzumesinde Hz. Yusuf ile Zeliha'nın durumuyla karşılaştırır. **Rene** romanının baş kahramanı ise kendisine bir eş bağışlaması için Hz. Adem'e dua eder. Vecihî ise Peygamberler konusunu sadece **Mehcûre** romanında işler. Akif Efendi, kızı **Mehcûre**'yi çok iyi yetiştirir. Güzeli olan kızını pek çok kimse isterse de vermez. Ancak daha sonra kızına talip olan Mükerrerem'e vermeye karar verir. Bu olumlu cevap, hasta olan Mükerrerem'i Hz. İsa'nın nefesi gibi diriltir.

İslam inancında imanın şartlarından birisi ahirete imandır. Yani insan öldükten sonra başka bir âlemde hayatını devam ettirecektir. Ayrıca İslam inancına göre ahret, insanlar için bir muhasebe ya da sorgulama yeridir. İyi ve kötüler orada Allah tarafından ya mükâfat ya da ceza göreceklerdir. Allah'a iman konusunda olduğu gibi ahret konusuna da hemen hemen bütün yazarlar romanlarında yer vermişlerdir.²⁰ Genel olarak, "sıkıntıdan dolayı ahirete sığınma, ahiretin varlığı düşünülerek teselli bulma, haksızlık yapanların ahirette ceza görecekleri düşüncesi ve iyilerin mükâfat-

¹⁹ Ahmet Midhat, **Zeyl-i Hasan Mellah**, s. 625, 832.; **Hüseyin Fellah**, s. 240.; **Çengi**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1294, s. 6-13, 70-71.; **Süleyman Muslî**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1294, s. 41-50.; **Vah**, İstanbul 1299, s. 61.; **Hayret**, İstanbul 1302, s. 36-37, 448.; **Rikalda Yahut Amerika'da Vahşet Âlemi**, İstanbul 1307, s. 53-54.; **Müşâhedât**, İstanbul 1308, s. 292-293.; **Ahmet Me-tin**, s. 63, 112-114, 720.; **Taaffüf**, İkdâm Matbaası, Dersââdet 1313, s. 262-267.

²⁰ Burada roman sayısı fazla olduğundan onların ismini ve sayfa numaralarını vermiyoruz.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

landırılacağı inancı, kıyamet, cennet ve cehennem" şeklinde ahiret konusuna temas edilmiştir.

İslam inancının altıncı şartı olan kaza ve kader konusu toplam on romanda dile getirilir.²¹ Genel olarak konuya baktığımız zaman, başa gelen hadiselerde kaderdir deyip Allah'a sığınan kahramanlar olduğu gibi buna itirazı olan kahramanlar da bulunur. Ayrıca başa gelen hadiselerde kadere itirazı olan bazı kahramanlar uyarılır. Bir de tamamen teslimiyetçi olan bir kısım şahısların, yanlış kader anlayışları tenkit edilir.

İslam inancına göre İslam'ın şartlarından birisi namaz kılmaktır. İncelediğimiz romanlarda, ibadet olarak namaz ve namaz ile ilgili unsurları da bir kısım romanda görmek mümkündür.²² Ancak bu eserlerde namaz ve namazla ilgili unsurlar fazla işlenmemiştir. Konuyu bütün olarak ele aldığımızda namazla ilgili unsurlara: "ezan okuma, mescit ya da cami yapma, camide namaz kılma, resim bulunan evde namaz kılma durumu, evlenen bazı kahramanların gerdekten önce namaz kılması, birkaç yerde cenaze ve vakit namazı kılma, bir seferinde teravîh bir seferinde de cuma namazı kılma" şeklinde rastlanır.

²¹ Namık Kemal, **Cezmi**, s. 159.; Ahmet Midhat, **Zeyl-i Hasan Mellah**, s. 595-596.; **Hüseyin Fellah**, s. 81.; **Kafkas**, s. 168.; **Henüz 17 Yaşında**, s. 165-166, 200.; **Acâyib-i Âlem**, s. 257.; **Ahmet Metin**, s. 345, 591, 609.; Mehmet Murat, **Turfanda mı Yoksa Turfa mı**, s. 73, 199.; Fatma Âliye, **Muhadarat**, Matbaa-i Ebüzziya, Konstantiniye 1309, s. 59.; Vecihî, **Mehcûre**, s. 298, 537.

²² Şemsettin Samî, **Taaşuk-ı Talat ve Fitnat**, s. 26.; Namık Kemal, **Cezmi**, s. 105, 185.; Ahmet Midhat, **Dünyaya İkinci Geliş Yahut İstanbul'da Neler Olmuş**, Şark Matbaası, İstanbul 1291, s. 29-35, 118.; **Hasan Mellah Yahut Sır İçinde Esrar**, Şark Matbaası, İstanbul 1291, s. 399-400, 400-401, 423, 695-696, 707-710.; **Hüseyin Fellah**, s. 20, 43, 70-71.; **Felâton Bey ile Rakım Efendi**, s. 97.; **Yeryüzünde Bir Melek**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1296, s. 1158-1159.; **Dürdane Hanım**, s. 114.; **Ahmet Metin**, s. 91, 513.; **Taaffûf**, s. 241, 255-258.; Mehmet Celâl, **Muhabbet-i Mâderâne**, s. 55-56.; **Küçük Gelin**, s. 4-7.; **Bir Kadının Hayatı**, Matbaa-i Safa ve Enver, Dersââdet 1311, s. 264-269, 272.; Halit Ziya, **Ferdi ve Şürekası**, Nişan Berberyan Matbaası, Dersââdet 1312, s. 230-231.; Mehmet Murat, **Turfanda mı Yoksa Turfa mı**, s. 49-103.; Hüseyin Cahit, **Nadide**, Âlem Matbaası, İstanbul 1308, s. 195, 498.; Fikripaşazâde Mehmet Müncî, **Merâret-i Hayat**, Kasbar Matbaası, İstanbul 1309, s. 116-131.; Vecihî, **Mehcûre**, s. 321, 412, 453, 488-489, 498.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

İslam inancına göre bir Müslüman'ın yılda bir ay oruç tutması, maddî durumu iyi ise bir defa hacca gitmesi farz, kurban kesmesi vaciptir. Ayrıca bu ibadetlerin nafileri de bulunmaktadır. İncelenen romanlarda hac, oruç ve kurban kesme unsurları pek işlenmemiştir. **Ahmet Midhat**'ın **Hüseyin Fellah**²³ ve **Ahmet Metin**²⁴ romanlarında sadece temas edilmiştir.

Mevlit okutma geleneği İslam devletleri içinde özellikle Türkler arasında devam ettirilen bir âdettir. Ahmet Midhat'ın **Hasan Mellah** romanındaki olayların bir kısmı Mısır'da geçer. Mısır, Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Napolyon emrinde olan Fransız ordusu, Mısır'ı işgal ettikten sonra oradaki Müslüman halkı kendine ısındırmak için bazı Müslüman âdetlerini devam ettirerek mevlit okutturur.²⁵ Başka bir romanı olan **Ahmet Metin**'de ise başkahraman gemisini tamamladıktan sonra seyahate karar verir. O gün gemidekilerin bir kısmıyla bazı ibadetlerin yanında mevlit de okutur.²⁶

Bütün semavî dinlerde olduğu gibi İslam dininde de zamanla bazı mezhepler ortaya çıkarak taraftar toplamıştır. Namık Kemal'in tarihî bir romanı olan **Cezmi**'de, mezhep çatışmaları ve yapılan mücadeleler, olayların akışı içinde anlatılmıştır. Bilindiği gibi romanda, Osmanlılar ile İranlılar arasında geçen savaşlardan bahsedilir. Osmanlılar Sünnî, İranlılar Şîî olduğundan, bu savaşlar bir nevi mezhep savaşları gibidir. **Cezmi**'nin dışındaki romanlarda konuya pek fazla değinilmemiştir. **Cezmi**'de ise, mezhep konusu, siyasî olarak sadece Sünnî-Şîî mücadelesi şeklinde görülür.²⁷ Ahmet Midhat'ın **Yeryüzünde Bir Melek** romanının olumsuz kadın kahramanı Arife; Şefik ile Raziye'nin buluştukları bir günde onlardan intikam almak için kendi adamı Şakir'i kullanarak halkı evi basmaları için kışkırtır. Mahalle kahvesinde oturanlar da daha önceden böyle bir şeye istekli olduklarından kabul ederler. Orada bulunanlardan, sadece, Salih Çavuş karşı çıkar. Nasihatte bulunur.

²³ Ahmet Midhat, **Hüseyin Fellah**, s. 69-71, 238.

²⁴ Ahmet Midhat, **Ahmet Metin**, s. 74.

²⁵ Ahmet Midhat, **Hasan Mellah**, s. 689.

²⁶ Ahmet Midhat, **Ahmet Metin**, s. 91.

²⁷ Namık Kemal, **Cezmi**, s. 6, 23-25, 83-84, 172, 210, 221-226, 247, 261-262, 310-311.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

Bu konuşma esnasında bir tarikat, mezhep gibi algılanır.²⁸ **Esrar-ı Cinâyât** romanındaki cinayetin esrarı, Viyana'ya kaçan Kalpazan Mustafa'nın daha önce yaşananları yazıp bir gazetede neşretmesiyle ortaya çıkar. Olayların anlatıldığı bir mektupta Kalpazan Mustafa; Halil Suri'nin Peri'yle evlenmek için din ve mezhep bile değiştirebileceğinden bahsederek hakkında ağır hakaretlerde bulunur.²⁹

Ahmet Midhat'ın dışındaki romancılar, eserlerinde din değiştirme ve İslamiyet'in hoşgörüsü konusuna -Mehmet Celâl³⁰ hariç- değinmezler. Ahmet Midhat³¹ ise, diğer unsurlara göre, din değiştirme ve İslamiyet'te hoşgörü konusuna fazlasıyla yer verir. Ahmet Midhat, bu konuyu işlerken İslamiyet, Osmanlı ve Türk kavramlarını aynı görür ve birbirinden ayırmaz. Hemen hemen her romanında İslamiyet'in Hristiyanlıktan üstün olduğunu, İslamiyet'in aslı itibarıyla Hristiyanlığı da kapsadığını, İslamiyet'in, insanlara verdiği hakların fazla olduğunu anlatır. Buna rağmen Hristiyanlık âleminin kasıtlı olarak Müslümanları yanlış anlattıklarını ve algıladıklarını söyler. Müslümanların tarih boyunca bütün inançlara saygı duyduklarına, herkese eşit davrandıklarına dikkati çeker. Müslümanların, hiç kimseyi dinlerini kabul etsinler diye zorlamadıklarını anlatır. Böyle olduğu hâlde farklı dinlere mensup olan birçok insanın kendi isteğiyle Müslüman olduğunu vurgular. Bütün bunların da İslamiyet'in hoşgörüsünden kaynaklandığını belirtir.

Tanzimatla beraber sosyal hayatımızda en çok değişmeye uğrayan kurumlardan biri de aile, dolayısıyla da kadın olmuştur. Bu dönemin hemen hemen bütün eserlerinde olduğu gibi bu konu romanlarda da işlenmiştir. Ancak burada bizi ilgilendiren kısım;

²⁸ Ahmet Midhat, **Yeryüzünde Bir Melek**, s. 676-677.

²⁹ Ahmet Midhat, **Esrar-ı Cinâyât**, İstanbul 1301, s. 153.

³⁰ Mehmet Celâl, **Elvah-ı Sevda**, Âlem Matbaası, Konstantiniye 1308, s. 238-245.; **Küçük Gelin**, s. 59-61.

³¹ Ahmet Midhat, **Hasan Mellah**, s. 116-118, 171, **Zeyl-i Hasan Mellah** s. 550-552, 567, 658, 693-694.; **Karıkoça Masalı**, s. 34-35.; **Paris'te Bir Türk**, s. 160-162, 321, 551-554.; **Kafkas**, s. 54-55.; **Acâyib-i Âlem**, s. 101-102, 286.; **Hayret**, s. 154, 506.; **Arnavutlar-Solyotlar**, İstanbul 1305, s. 63, 73.; **Demir Bey Yahut İnkışâf-ı Esrar**, İstanbul 1305, s. 2, 45, 229, 284, 290-293.; **Müşâhedât**, s. 142-144, 268-272, 294-296, 309-312.; **Ahmet Metin**, s. 309-312, 646-647, 662-669, 695-698, 703-704.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

kadın ve ailenin din duygusu, bu duygunun kadınlarla ilişkilerdeki veya onlara karşı tavırdaki etkisidir. İslamiyet'in kadına bakışı, kadınların dinî duygularının zayıflamasının ahlâkî zaafı getirdiği, doğum esnasında vefat eden kadınların şehit olarak telakki edilmeleri, üzerinde durulan veya işaret edilen noktalardır.³²

İncelenen bütün romanlarda aşk ve evlilik konusu geçtiği hâlde, nikâhla ilgili unsurlara ancak bazı romanlarda yer verilir. Yer verilen eserlerde de çok kısa değinmekle yetinilir.³³

Evlenen eşler arasında zamanla görülebilen boşanma, yani eşlerin birbirinden ayrılması, semavî dinlerde bazı kurallara ve şartlara bağlanmıştır. Ahmet Midhat, toplam dört romanında bu durumu işler.³⁴ Konu, bazen eşler arasındaki yanlış anlaşılardan kaynaklanmış görülürken bazen de başka dinlerle karşılaştırma amacıyla belirir. İslamiyet'teki boşanma konusu, Ahmet Midhat tarafından Hristiyanlıktaki durumla karşılaştırıldığında, İslamiyet'in bu konudaki toleransı savunulur; ancak kendi içinde hoş görülmez ve Hz. Muhammed'in bir hadisiyle boşanmaya iyi bakılmadığı vurgulanır. Mehmet Celâl'in **Küçük Gelin** romanının kahramanlarından Cemal, gördüğü Adel isimindeki bir Hristiyan kıza âşık olur. Adel ise, başkasıyla evlenir. Cemal, Adel'i unutmak için fakir bir kızla evlenir. Ancak annesi ve Vahide, kız fakir olduğu için onu hep küçük görüp horlarlar. Sonra da hastalıklı diyerek Cemal'e boşatırlar. Ayrıca, kendilerini haklı çıkarmak için bulaşıcı

³² Namık Kemal, **Cezmi**, s. 35-36.; Ahmet Midhat, **Hasan Mellah**, s. 220-222.; **Zeyl-i Hasan Mellah**, s. 535.; Hüseyin Fellah, s. 360.; **Felâton Bey ile Rakım Efendi**, s. 3, 108.; **Paris'te Bir Türk**, s. 103.; **Dürdane Hanım**, s. 107.; **Bahtiyarlık**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1302, s. 102-103.; **Demir Bey**, s. 125, 155.; **Ahmet Metin**, s. 721.; **Taaffüf**, s. 186-187.; Mehmet Celâl, **Küçük Gelin**, s. 97.; **Zehra**, s. 24.; Halit Ziya, **Nemide**, Hizmet Matbaası, İzmir 1307, s. 113.; Mehmet Murat, **Turfanda mı Yoksa Turfa mı**, s. 42.; Hüseyin Cahit, **Nadide**, s. 59-60, 129.; Fatma Âliye, **Muhadarat** s. 62.

³³ Şemsettin Samî, **Taaşuk-ı Talat ve Fıtnat**, s. 119.; Ahmet Midhat, **Vah**, s. 173.; **Acâyib-i Âlem**, s. 278, 288.; **Hayret**, s. 506.; Mehmet Celâl, **Bir Kadının Hayatı**, s. 78.; **Mükâfat**, Ah Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, Konstantiniye 1312, s. 71.

³⁴ Ahmet Midhat, **Zeyl-i Hasan Mellah**, s. 604-607.; **Karıkoca Masalı**, s. 34-35.; **Vah**, s. 167-168.; **Ahmet Metin**, s. 696-698, 720.; **Taaffüf**, s. 160-161.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

hastalıktan dolayı şeriatın da izin verdiğini söylerler. Aynı yazarın **Zehra** romanında da benzer durumlar yaşanır.³⁵

Esaret, hizmetçi, cariye ve kölelik konuları insanlık tarihinde hemen hemen bütün milletlerde görülmüştür. Bizi burada ilgilendiren, incelediğimiz romanlarda bu konunun din ve inançlarla ilgisinin kurulmuş kısımlarıdır. İslamiyetin kutsal kitabı Kur'an'da köle ve cariyelere iyi davranılmasıyla ilgili hükümler bulunur. Edebiyatımızda, daha doğrusu romanlarımızda da bu konular Namık Kemal'den Halit Ziya'ya kadar birçok yazar ve şair tarafından işlenmiştir. Samî Paşazade'nin **Sergüzeşt**, Ahmet Midhat'ın **Dünyaya İkinci Geliş**, **Kafkas**, **Felatun Bey ile Rakım Efendi** romanlarında konu anlatılır. **Acâyib-i Âlem**, **Müşâhedât**, **Ahmet Metin** ve Mehmet Celâl'in **Bir Kadının Hayatı**'nda ise konu hem işlenir hem de İslamiyet'le ilgisi kurulur. İslamiyet'te esaret, hizmetçi, cariye ve kölelik konusunu romanlarında işleyen Ahmet Midhat Efendi, Osmanlıda ya da İslam âleminde bu durumun pek bulunmadığını söyler. Ayrıca kölelerin az olduğunu ve onlara iyi muamele edildiği tezini savunur. Mehmet Celâl'de ise savunmadan ziyade, konuya bakışta dinî duygu ön plana çıkar.³⁶

Vasiyet ve vasiyetname konusu daha çok vefat, hastalık ve yolculuk anlarında en yakınlarına yapılan dinî bir vazifedir. Bu konuda Kur'an'dan ayetler de bulunmaktadır. Bu dinî vazife günümüzde de devam etmektedir. Romanlarda yazılan vasiyetlerin hepsi dinî içeriklidir. Bir kısmında mal varlığıyla, hayırlı şeylerin yapılması vasiyet edilirken kimisinde de pişmanlık ve işlenen günahattan endişe görülür. Bazılarında ise tevekkül ya da Allah'a havale etme duygusu işlenir. **Müşâhedât**'ta gönderilen uzun vasiyet mektubunda, birçok hayırlı şeyin yapılması vasiyet edilirken birçok da dinî konuya temas edilir.³⁷ Aynı konu Mehmet Celâl'in **Bir Kadının Hayatı**, Mehmet Murat'ın **Turfanda mı Yoksa Turfa mı**,

³⁵ Mehmet Celâl, **Küçük Gelin**, s. 63.; **Zehra**, s. 73-78, 103, 158.

³⁶ Ahmet Midhat, **Müşâhedât**, s. 121.; **Ahmet Metin**, s. 591.; Mehmet Celâl, **Bir Kadının Hayatı**, s. 74-78.

³⁷ Ahmet Midhat, **Müşâhedât**, s. 292-294, 318-319.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

Hüseyin Cahit'in, **Nadide**, Fatma Âliye'nin **Muhadarat** ve Vecihî'nin **Mehcûre** romanlarında da farklı tarzlarda işlenmiştir.³⁸

Bütün dinlerde kutsal günler ve gecelere rastlamak mümkündür. İslamiyet'te de kutsal günler ve geceler vardır. Bu gün ve gecelerde birçok hayırlı etkinlikler ve ibadetler yapılır. Kutsal geceler ve günlerle ilgili unsurlara sadece **Turfanda mı Yoksa Turfa mı** romanı ile **Nadide**'de yer verilir. Buralarda da sadece konuya temas edilmekle yetinilir.³⁹

Peygamberlerin dışındaki din adamları ya da din büyükleri konusu romanlarda fazla yer almaz. **Cezmi**'de bir sahabe, **Hasan Mellah**'ta bir şeyh, **Hüseyin Fellah**'ta ise bir imamın dışında bu konuda bir unsura rastlanmaz. Buralarda da bu din adamları hakkında fazla bilgi verilmeyerek sadece temas edilir.⁴⁰

Romanlarda, ceza-mükâfat olarak ele aldığımız ilahî adalet konusuna en çok Ahmet Midhat yer verir. Diğer romancılarda pek değinilmez. İşlenen romanlarda⁴¹ iyilik yapanlar Allah tarafından mükâfat, kötülük yapanlar ise ceza görürler. Romancılara göre Allah, bu şekilde ceza ve mükâfat vererek dünyada bile adaleti sağlamış olur.

İslam birliği konusuna Tanzimat dönemi romancılarından Namık Kemal ve Mizancı Mehmet Murat değinirler. Namık Kemal, **Cezmi** romanında, İslam birliği için çalışan devlet adamlarından bahsederek onları över.⁴² Mizancı Mehmet Murat ise, **Turfanda mı Yoksa Turfa mı** romanında ideal bir tip olarak seçtiği

³⁸ Mehmet Celâl, **Bir Kadının Hayatı**, s. 205.; Mehmet Murat, **Turfanda mı Yoksa Turfa mı**, s. 418-419.; Hüseyin Cahit, **Nadide**, s. 399-400.; Fatma Âliye, **Muhadarat**, s. 268-269.; Vecihî, **Mehcûre**, s. 356-357.

³⁹ Mehmet Murat, **Turfanda mı Yoksa Turfa mı**, s. 5.; Hüseyin Cahit, **Nadide**, s. 144.

⁴⁰ Namık Kemal, **Cezmi**, s. 53.; Ahmet Midhat, **Hasan Mellah**, s. 257.; **Hüseyin Fellah**, s. 66.

⁴¹ Ahmet Midhat, **Dünyaya İkinci Geliş**, s. 118.; **Hasan Mellah**, s. 439-440, **Zeyl-i Hasan Mellah**, s. 571-576.; **Hüseyin Fellah**, s. 269, 331-332.; **Yeryüzünde Bir Melek**, s. 989, 1134-1136.; **Esrar-ı Cinâyât**, s. 178-179, 223-224.; **Gürcü Kızı Yahut İntikam**, İstanbul 1306, s. 60, 78, 99, 102, 106-107, 111-112, 184.; **Müşâhedât**, s. 257.; **Ahmet Metin**, s. 727.; Hüseyin Cahit, **Nadide**, s. 499.; Fatma Âliye, **Muhadarat**, s. 228.

⁴² Namık Kemal, **Cezmi**, s. 3-16.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

Mansur vasıtasıyla İslam birliği tezi ile İslam devletlerindeki eğitimsizlik konusunu işler. İslam birliğinin gerçekleşmesi için eğitimin şart olduğunu savunur. Bu konuda, eğitim için Müslüman çocuklarının, Cizvit papazlarının açmış oldukları okullara gönderilmesinde bile bir sakınca görmez.⁴³

İslam inancına göre nazar ve göz değmesi olabilmektedir. Hoş görülmeleyen bu konuya, ayet ve hadislerde rastlamak mümkündür. Bu konu sadece iki romanda geçmektedir. **Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat**'ta nazar ve göz değmesine hem temas edilmiş hem de ondan korunmak için bir muska yapılarak içine "Allah'a ısmarlarım kızcağzım Cenab-ı Hakk seni her afetten masun buyursun" duası yazılmıştır.⁴⁴ **Şık**'ta ise kendisini çekemeyenlerin kötü nazarına uğradığı inancı vurgulanır.⁴⁵

Ahmet Midhat, resim ve heykel konusuna **Yeryüzünde Bir Melek, Müşâhedât** ve **Taaffüf** romanlarında değinir. Birincisinde dinle bir ilgi kurulmaz. **Müşâhedât**'ta da bir vesile ile değinir. **Taaffüf**'te ise bu konudaki İslami yasağı tartışmaya açarak konuyu derinleştirmeye çalışır. Burada konu uzunca anlatılır. Rasih Efendi, konunun izahını yapmaya çalışır. İslamiyet'teki bu yasağın, putlara tapma tehlikesinin önüne geçmek için ileri sürülmüş bir tedbir olduğunu, tapmak tehlikesi olmadığı müddetçe resim yapmanın veya evinde resim bulundurmanın bir günah olmayacağını vurgular.⁴⁶

Bütün semavî dinlerde olduğu gibi İslam dininde de bazı şehirler ve mabetler kutsal kabul edilir. İslam dinine göre en kutsal şehir Mekke, en kutsal mabet ise, Mekke'de bulunan Kâbe'dir. Medine ve Kudüs şehri de Müslümanlarca kutsal şehir olarak kabul edilir. Ayrıca bütün camiler de kutsaldır. Namık Kemal'in, kahramanın adıyla anılan romanında **Cezmi**, anne ve babasını kaybettikten sonra İstanbul'a gelir. Sultan Ahmet'teki at yarışlarına katılır. Orada devlet büyüklerinin teveccühünü kazanır. Bu vesile ile yazar, Sultan Ahmet Camii ile Ayasofya hakkında bilgiler

⁴³ Mehmet Murat, **Turfanda mı Yoksa Turfa mı**, s. 194, 206-215.

⁴⁴ Şemsettin Samî, **Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat**, s. 64.

⁴⁵ Hüseyin Rahmi, **Şık**, II.Tab', Matbaa-i Orhaniye, Dersaâdet 1336, s. 172.

⁴⁶ Ahmet Midhat, **Yeryüzünde Bir Melek**, s. 212-213.; **Müşâhedât**, s. 289.; **Taaffüf**, s. 255-258, 265-270.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

verir.⁴⁷ **Hasan Mellah** romanının Hristiyan kahramanlarından Alonzo, Malta adasında rastladığı Culya adındaki kız ile birbirlerini severler. Aralarında konuşurlarken Culya, Kudüs'ün Hz. İsa'nın memleketi olduğunu söyler. **Süleyman Muslî** romanında da kutsal bir şehir olan Kudüs hakkında bilgiler verilir. **Ahmet Midhat**'ın **Acâyib-i Âlem** romanının üç seyyahı tarafından gezilen şehirlerin, tarihî ve turistik yerleri ziyaret edilirken Moskova'da bulunan Tatar Camii de dikkatlerini çeker. **Ahmet Metin**'de de konu işlenir. Romanın başkahramanı İtalya'nın bazı adalarındaki dinî mabetlerin daha önce Müslümanlar tarafından yapıldığına değinir. Bir de bazı yerlerdeki kiliselerin daha önce mescit ve cami olduğunu, Hristiyanların eline geçtikten sonra kiliseye çevrildiğini söyler. Böylece Müslümanlar için önemli olan kutsal mekânlar ve şehirler hakkında çok az bilgiye rastlıyoruz. Değinilen cami vesilesiyle Kudüs ve Kâbe'den de bahsedilmiştir.⁴⁸

Kur'an ve hadislerin zahirî manalarından başka bâtını manalarının da bulunduğunu iddia eden fırkaya genel olarak Bâtıniye denir. Bu fırka hicrî ikinci asırda türemiştir. Gayeleri İslam dinini yıkmak ve siyasî zaferler elde etmektir. İslam coğrafyasında batıl bir itikat olarak ortaya çıkan Batınîlerin en meşhur daîlerinden ya da başkanlarından birisi Hassan Sabbah'tır. Alamut kalesinde birçok faaliyet gösteren Batınîler, dönemin devlet adamlarıyla büyük mücadeleler yapmışlardır. Ahmet Midhat'ın **Hasan Mellah** romanında, yaptığı kurnazlıklarla bilinen sahtekâr kahraman Padya, Hasan Mellah'ın eline düştüğü hâlde affedilir. Affedildikten sonra Cezayir'de boş durmaz ve Hasan Mellah'ı öldürmek için Casim isimindeki birisiyle işbirliği yapar. Bu gizli plânı, Hasan Mellah'ın öğrendiğine akıl erdirmeyen Padya, onu Bâtınilik mezhep şeyhi olan Hassan Sabbah'a benzetir. **Süleyman Muslî** romanında ise batıl bir düşünce olarak ortaya çıkan Bâtıniye mezhebi hakkında geniş tarihî bilgiler verilir.⁴⁹

⁴⁷ Namık Kemal, **Cezmi**, s. 42.

⁴⁸ Ahmet Midhat, **Zeyl-i Hasan Mellah**, s. 514.; **Süleyman Muslî**, s. 11.; **Acâyib-i Âlem**, s. 138.; **Ahmet Metin**, s. 482-483, 494-495.

⁴⁹ Ahmet Midhat, **Zeyl-i Hasan Mellah**, s. 671.; **Süleyman Muslî**, s. 92-98.; Bu konuda daha geniş bilgi için bize ait olan şu yazıya da bakılabilir: Kemal Timur, "Süleyman Muslî ve Semerkant Romanlarında Bâtınilik ve Hasan

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

Halk arasında inanılan batıl itikatlara, **Taaşşuk-ı Talat**'ta muska; **Çengi**'de efsun, tılsım, sihir, fal; **Nadide** de ise, vampir olarak değinilmektedir. Ayrıca Ahmet Midhat'ın, **Çengi**'de bu gibi batıl itikatların her zaman, her toplumda yüzde seksenden fazla insanın itibar edip inandığını söylemesi de dikkat çekicidir.⁵⁰

b. Hristiyanlık İnancı

İnceleme konumuz olan devrede yazılmış romanlarda Hristiyan kahramanlar olduğu gibi, bütünüyle Hristiyan kahramanlardan oluşan romanlar da vardır. Bunun için bu konuyu ayrıca ele aldık. Semavî dinlerden Hristiyanlıktaki inanç sistemine sadece Ahmet Midhat üç romanında değinir. O, **Karnaval**'da bir Hristiyan mürebbiyenin Hristiyanlıktaki baba-oğul-kutsal ruh şeklindeki üçlü inanç durumunu Müslüman çocuklara empoze etmesini eleştirir. Bu konu **Müşâhedât**'ta bir vasiyet dolayısıyla **Ahmet Metin**'de ise bir dua münasebetiyle gündeme gelir.⁵¹

Hz. Meryem ve Hz. İsa ile ilgili motifler, dört romancı tarafından işlenir: Namık Kemal⁵², Ahmet Midhat⁵³, Mehmet Celâl⁵⁴ ve Vecihî⁵⁵. Namık Kemal'in **Cezmi** romanında Adil Giray'ın nefesi Hz. İsa'nın nefesine benzetilir. Konuya en çok yer veren Ahmet Midhat Efendi, Hz. İsa'nın bir mucize sonucu ölüyü diriltmesine telmihte bulunur. Ayrıca ehl-i ırz olan kadınlar Hz. Meryem'e

Sabbah", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi", Yıl: 13, Sayı: 31, Erzurum 2006, s. 217-232.

⁵⁰ Şemmsettin Samî, **Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat**, s. 64.; Ahmet Midhat, **Çengi**, s. 5-20, 36-37.; Hüseyin Cahit, **Nadide**, s. 82, 209, 215.

⁵¹ Ahmet Midhat, **Bahtiyarlık**, s. 110-113.; **Müşâhedât**, s. 293, **Ahmet Metin**, s. 640-641.

⁵² Namık Kemal, **Cezmi**, s. 160-161.

⁵³ Ahmet Midhat, **Hasan Mellah**, s. 21, 108, 323.; **Zeyl-i Hasan Mellah**, s. 514-516.; **Paris'te Bir Türk**, s. 194, 273-277.; **Henüz 17 Yaşında**, s. 187, 178-188.; **Karnaval**, İstanbul 1298, s. 38.; **Acâyib-i Âlem**, s. 106-107, 126.; **Hayret**, s. 95.; **Demir Bey**, s. 201.; **Müşâhedât**, s. 293.; **Ahmet Metin**, s. 456.; **Taaffüf**, s. 262-267.

⁵⁴ Mehmet Celâl, **Venüs**, Dikran Karabetyan Matbaası, İstanbul 1303, s. 17.; **Dehşet Yahut Üç Mezar**, s. 19.; **Orora**, Karabet ve Kasbar Matbaası, Dersaadet 1304, s. 31.; **Elvah-ı Sevda**, s. 9-18, 227.; **Bir Kadının Hayatı**, s. 244.

⁵⁵ Vecihî, **Mehcûre**, s. 77.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

benzetilir. Rahibeliğe karar veren kadınlar Hz. Meryem'i örnek olarak hayatlarını ona vakfederler. Bazı kahramanlar Hz. İsa'dan sözler naklederler. Kudüs şehrinin Hz. İsa'nın memleketi olduğu söylenir. Bazı kahramanlar kilisede Hz. Meryem ile Hz. İsa'nın resimleri önünde dua edip ibadet ederler. Bazı evlerde ve kiliselerde bulunan Hz. Meryem ve Hz. İsa'nın resimlerine dikkat çekilir. Hz. Meryem'in Hz. İsa'yı pedersiz doğurduğu konusuna temas edilir. Ayrıca Hz. İsa'nın putlarla olan mücadelelerine yer verilir. Mehmet Celâl'de ise konu, Hz. Meryem ve Hz. İsa'nın resimleri önünde dua etmek şeklinde işlenir. Ayrıca Hz. Meryem ve Hz. İsa'nın başları etrafındaki nur halkasına dikkat çekilir ve bazı kadınlar güzellik ve ahlâken Hz. Meryem'e benzetilir. Vecihî'de ise, sadece bir seferinde Hz. İsa'nın ölüyü diriltme mucizesine telmihte bulunulur.

Dört büyük semavî kitaptan biri olan İncil, Hz. İsa'ya inmiştir. İncelediğimiz romanlarda Hristiyanların kutsal kitabı olan İncil ile ilgili unsurları görmek mümkündür. Ahmet Midhat'ın toplam dört romanında⁵⁶ temas edilen İncil, bir dinî kitap olarak okunur. Ondan sözler nakledilir ve tarihî kütüphane ve müzede İncil'in birer nüshasına tesadüf edilir.

Kilise, çan, manastır, patrikhane ve buralarda yapılan dinî merasimler de söz konusu edilir. Ahmet Midhat⁵⁷, Mehmet Celâl⁵⁸ ve Fikripaşazâde Mehmet Müncî⁵⁹ bazı romanlarında bu unsurları

⁵⁶ Ahmet Midhat, *Hasan Mellah*, s. 21.; *Karnaval*, s. 237.; *Acâyib-i Âlem*, s. 128, 188-189.; *Arnavutlar-Solyotlar*, s. 33.

⁵⁷ Ahmet Midhat, *Hasan Mellah*, s. 229.; *Henüz 17 Yaşında*, s. 188-189.; *Acâyib-i Âlem*, s. 126-138, 154-161, 162-166.; *Cinli Han*, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1302, s. 7-16.; *Hayret*, s. 81-83.; *Arnavutlar-Solyotlar*, s. 121-123.; *Demir Bey*, s. 228.; *Fennî Bir Roman Yahut Amerika Doktorları*, İstanbul 1305, s. 70-71.; *Haydut Montari*, Kırkanbar Matbaası, Dersaâdet 1305, s. 123, 167-168, 270.; *Gürcü Kızı*, s. 124.; *Rikalda*, s. 195.; *Diplomalı Kız*, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1307, s. 24-26.; *Ahmet Metin*, s. 377-384, 482-483, 495-496, 525, 539-540, 630.

⁵⁸ Mehmet Celâl, *Dehşet Yahut Üç Mezar*, s. 56.; *Orora*, s. 46.; *Margerit*, Kasbar Matbaası, Dersaâdet 1308, s. 48-59.; *Bir Kadının Hayatı*, s. 41-42.; *Rene*, Safa ve Enver Efendi Matbaası, İstanbul 1311, s. 14-39, 48-59, 60-86.; *Bivefa*, Âlem Matbaası, İstanbul 1311, s. 86.

⁵⁹ Fikripaşazâde Mehmet Müncî, *Diyana*, Matbaa-i Ebü'z-ziya, Kostantiniye 1309, s. 65.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

işlerler. Ahmet Midhat, kilise, çan ve manastırlar hakkında uzun ve tarihî bilgiler verir ve bu yerlerin gördükleri işlevleri anlatır. Özellikle **Acâyib-i Âlem** romanında kiliselerden bahseden Ahmet Midhat, öyle ayrıntılara iner ki, kilisenin yapımında kullanılan taşlara bile değinir. Kiliseleri yaptıran çarlar, onları yapan mimarlar hakkında bilgiler verir. Kiliselerin kaç kubbeli, kaç sütunlu, sütunların uzunluğu gibi bilgilere de yer verir. Kiliselerde yakılan mumlar ve oralarda bulunan resimlerden de bahseden Ahmet Midhat, daha birçok ince ayrıntıları anlatır. Tarihî çanlar ve manastırlardan da genişçe bahseder. Manastırların işlevlerini de anlatan Ahmet Midhat Efendi, buralarda yapılan bazı yanlış uygulamaları eleştirir. Papazların manastırlarda yaptıkları haksızlıklar ve adam kayırmalara değinir. Kilisede yapılan dinî merasimlere de temas eden Ahmet Midhat, bazı camilerin kiliseye çevrildiğini de söyler. Zikredilen konuları romanlarında işleyen Mehmet Celâl ise, kilisede yapılan cenaze merasimi, nikâh ve rahibeler için düzenlenen törenlerden söz eder. Ayrıca **Rene**⁶⁰ romanında çanlardan da bahseden yazar, çan ve kilisenin, kahraman üzerinde meydana getirdiği etkileri anlatır ve yapılan dualara değinir. Kilise konusuna tek bir romanında yer veren Mehmet Müncî ise, kilisede yapılan dinî bir düğüne dikkat çeker.

Bahsedilen dönemdeki eserlerde, Hristiyanlarca kutsal kabul edilen şehirler ve kutsal günler hakkında sadece Ahmet Midhat'ın romanlarında yer verilir. Ahmet Midhat, **Hasan Mellah**, **Süleyman Muslî** ve **Ahmet Metin** romanlarında bazı vesilelerle Hristiyanlarca kutsal kabul edilen Kudüs ve Roma şehirlerinden bahseder. Roma'da bulunan papalığın merkezi Vatikan ve Sen Piyer kilisesinden söz eder. Ayrıca bayram olarak kabul edilen paskalya günlerinde yapılan etkinlikleri anlatır.⁶¹

Hristiyanlık âleminde Hz. İsa'nın temsilcileri olarak kabul edilen papazlar, Ahmet Midhat'ın bazı romanlarında⁶² önemli bir

⁶⁰ Mehmet Celâl, **Rene**, Safa ve Enver Efendi Matbaası, İstanbul 1311.

⁶¹ Ahmet Midhat, **Zeyl-i Hasan Mellah**, s. 514.; **Süleyman Muslî**, s. 11.; **Ahmet Metin**, s. 177.

⁶² Ahmet Midhat, **Hasan Mellah**, s. 17, 110, 221, 281, 290, 445.; **Zeyl-i Hasan Mellah**, s. 829.; **Felâton Bey ile Rakım Efendi**, s. 105.; **Paris'te Bir Türk**, s. 275-277.; **Cellât**, İstanbul 1301, s. 192.; **Cinli Han**, s. 38, 42-66, 69-89, 90-92.; **Hayret**, s. 386-387.; **Arnavutlar-Solyotlar**, s. 33, 121-123, 147, 199.; **Demir**

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

unsur teşkil ederler. Ancak Ahmet Midhat'ın onlar hakkındaki kanaati genelde olumsuzdur. Onları yeri geldikçe ağır bir dille eleştirir. Ayrıca rahibelerin durumuna da değinen Ahmet Midhat, onların evlenememeleri konusuna değinir ve bu durumu eleştirir. Papazlara yapılan günah itirafı ve günah çıkartmak konusu kısaca işlenir. Bazı yerlerde papazların dinî taassubunu aşırı bulur. Papazların, halk üzerinde büyük etkiye sahip olduğunu vurgulayan Ahmet Midhat, onların savaşlarda da halkı yönlendirdiğine değinir, birçok kişinin onları ikinci Mesih olarak bildiğini; ancak hakikatte onların öyle olmadığını, kendilerini halk nazarında öyle gösterdiğini anlatır ve bu durumu eleştirir. Bazı insanların, papaz yapılması için rahip okullarında eğitildiğine temas eder. Papazlar, halktan para toplarlardı, zenginleri korurlardı. Bazı hurafe inançlarla saf halkı kandırırlandı. Bu konuları da tenkit eder. Bir de bazı olumsuz kahramanları onlara benzetir.

Ahmet Midhat'ın dışında, romanlarında papaz ve rahibelik konusuna değinen yazarlardan birisi de Mehmet Celâl'dir. Mehmet Celâl, **Elvah-ı Sevda** romanında bir yerde papaz konusuna değinir ve eleştirir. **Rene** romanında ise papaz, rahip ve rahibeler konusuna geniş yer verir ve rahibelik için düzenlenen törenleri genişçe tasvir eder.⁶³

Ahmet Midhat'ın **Henüz 17 Yaşında**, **Acâyib-i Âlem**, **Arnavutlar-Solyotlar**, **Demir Bey** ve **Rikalda** romanlarında işlenen vaftiz ve istavroz unsurları, Hristiyanlarca önemli ibadet şekillerindendir. Romanlarda işlenen bu unsurlar, "günahından dolayı istavroz çıkarmak, Rusya'daki çarların vaftiz edilmeleri, vaftiz yağlarının kâseleri, vaftizin önemi, yemeğe başlarken istavroz çıkarılması, istavroz resimleri, Hristiyanlığı kabul edenlerin vaftiz edilmeleri" şeklinde görülür.⁶⁴

Hristiyanlık âlemindeki mezhep konusuna Namık Kemal **Cezmi** romanında bir vesile ile temas eder.⁶⁵ Mezhep ve boşanma

Bey, s. 127, 271-276.; **Haydut Montari**, s. 141-143.; **Diplomalı Kız**, s. 185.; **Ahmet Metin**, s. 640-641, 635, 669, 702-703.

⁶³ Mehmet Celâl, **Elvâh-ı Sevda**, s. 227-228.; **Rene**, s. 15-59, 60-73.

⁶⁴ Ahmet Midhat, **Henüz 17 Yaşında**, s. 187-188.; **Acâyib-i Âlem**, s. 106, 127-129.; **Arnavutlar-Solyotlar**, s. 54.; **Demir Bey**, s. 13, 18.; **Rikalda**, s. 251.

⁶⁵ Namık Kemal, **Cezmi**, s. 6.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

konusuna **Acâyib-i Âlem** romanında kısaca değinen Ahmet Midhat ise **Karnaval** ve **Ahmet Metin**'de konu hakkında geniş bilgiler verir. **Karnaval**'da Katoliklerin boşanma konusundaki durumlarını anlatarak eleştirir. Ayrıca, Katoliklerin boşanmaya izin vermeme şeklindeki katı tutumundan dolayı gayrimeşru durumların yaşandığına dikkati çeker. **Ahmet Metin**'de de Hristiyanlıktaki boşanmada, kiliselerin ve Ortodoksların bu konudaki takındığı katı tavırlara değinir ve bunları eleştirir.⁶⁶

Hristiyanlık âleminde, Allah'a iman ve ahiret konusundaki inançlarda farklılıklar bulunur. Burada, Hristiyan olan kahramanların bu konulardaki inançları, yaptıkları dualar ve ahiretle ilgili mülâhazalarına yer verilir. Bu konudaki unsurlara, Ahmet Midhat⁶⁷ ve Mehmet Celâl⁶⁸ bazı romanlarında yer verirler. İki romancıda da dikkat çeken unsurlar: "Sıkıntıya düşen insanlara Allah'ın yardım edeceği inancı, sıkıntı ve iyi günlerinde Allah'a dua etme, günahlardan dolayı ümitsizliğe düşmeme, sıkıntidan dolayı hâlimden şikâyet ve bunun günah olduğu düşünülerek Allah'a tövbe edip sığınma, dünyada verilen cezaların ahirette günahlara kefarete olacağı inancı, işlenen günahattan dolayı Allah'a tövbe edip yalvarma ve Allah'a yemin etme" şeklinde görülürler.

Hristiyanlığı yayma faaliyetlerine de yer veren Ahmet Midhat; **Hasan Mellah**, **Süleyman Muslî**, **Acâyib-i Âlem** ve **Rikalda** romanlarında Hristiyan olan Avrupalıların, başka ülkelerde, dinlerini yaymak için günümüzün tabiriyle misyonerlik faaliyetlerinde bulduklarını belirtir.⁶⁹

Melek, peri, huri, cin ve şeytan unsurları semavî dinlerin hepsinde vardır ve bunlara inanılır. Romanlarda daha çok Hristiyan kahramanların, bunlara yaklaşımı, onlarla ilgili takındıkları tavırlar ve onlara bakışı üzerinde durulur. Ahmet Midhat,

⁶⁶ Ahmet Midhat, **Felâton Bey ile Rakım Efendi**, s. 105., **Karnaval**, s. 236-238.; **Acâyib-i Âlem**, s. 106.; **Ahmet Metin**, s. 182-183.

⁶⁷ Ahmet Midhat, **Hasan Mellah**, s. 176, 195, 221-222, 236.; **Paris'te Bir Türk**, s. 103.; **Süleyman Muslî**, s. 34.; **Henüz 17 Yaşında**, s. 141-142, 153, 164, 178.; **Cellât**, s. 190.; **Haydut Montari**, s. 255, 270.; **Gürcü Kızı**, s. 45-46, 130.; **Rikalda**, s. 170-172.

⁶⁸ Mehmet Celâl, **Orora**, s. 27, 34, 45, 61.; **Rene**, s. 25-48, 68-78.

⁶⁹ Ahmet Midhat, **Hasan Mellah**, s. 146.; **Süleyman Muslî**, s. 11-13.; **Acâyib-i Âlem**, s. 101-102.; **Rikalda**, s. 97, 161, 195, 243-244, 251.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

Hasan Mellah ile **Cinli Han** romanlarında konuya değinir. **Hasan Mellah**'ta sadece temas ederken **Cinli Han**'da özellikle cin konusunu uzunca mütalaa eder.⁷⁰ Mehmet Celâl ise **Venüs**, **Orora**, **Elvah-ı Sevda** ve **Rene** romanlarında melek ve huri unsurlarına sadece işaret eder.⁷¹

Hristiyanlıkta bulunan batıl inançları romanlarında işleyen Ahmet Midhat Efendi, **Hasan Mellah**'ta, Müslüman'a verilecek kızın ruhunu şeytanın kabzedeceği inancına temas eder. **Hayret**'te, papazların bazı hurafe şeylerle saf insanları kandırdıklarını söyler ve fenlerin çok geliştiği Avrupa'da bu gibi hurafe şeylere itibar edilip inanılmasına hayret eder ve yadırgar. Ayrıca bu romanda, Hristiyanlarca uğursuz sayılan 13 rakamının uğursuzluk nedenlerine dikkatleri çeker. **Diplomalı Kız**'da iskambil kâğıtlarıyla bazı fal oyunlarının yapıldığına temas eder ve bunlara Avrupa'daki bir kısım insanın hâlâ itibar ettiğini söyler. **Ahmet Metin**'de ise, başkahramana mitolojinin müdafaasını yaptırarak, mitoloji ile hurafelerin farklı şeyler olduğunu belirtir.⁷²

Ahmet Midhat, Hristiyanlık âlemindeki din duygusunun azaldığına da dikkati çeker. Ona göre bu durum, bazı insanları dinlere karşı tavır almaya sevk etmiştir. Ayrıca bir kısım insanın da inançsız olmasına sebep olmuştur. Ahmet Midhat'ın romanlarında, Hristiyanlık âlemindeki bu din duygusunun azalmasının özel bir yeri vardır. Belki de Doğu ve Batı medeniyetlerinin çatışmasında göz önünde bulundurulacak en mühim meselelerden birisidir. Ahmet Midhat'a göre Hristiyanlık ile medeniyet, çatışma hâlinindedir. Avrupa'da ilim ve teknolojinin gelişmesiyle Hristiyanlık gerilemiştir. Ayrıca bu durum din duygusunun azalmasına sebep olmuş ve birçok insanın dinden çıkmasını sağlamıştır. Bu konulara dikkat çeken Ahmet Midhat, aynı zamanda, her şeye rağmen dindar insanların çokluğuna da değinir. Ona göre Avrupa'da, her ne kadar fikir serbestliği ile beraber din duygusunda bir azalma olmuşsa da birçok insan, paskalya mevsiminde

⁷⁰ Ahmet Midhat, **Hasan Mellah**, s. 445.; **Cinli Han**, s. 100-107, 109-119.

⁷¹ Mehmet Celâl, **Venüs**, s. 20-21.; **Orora**, s. 5.; **Elvah-ı Sevda**, s. 9-10.; **Rene**, s. 61-62.

⁷² Ahmet Midhat, **Hasan Mellah**, s. 445.; **Hayret**, s. 81-83, 446-447.; **Diplomalı Kız**, s. 187.; **Ahmet Metin**, s. 314-317.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

Hristiyanlarca kutsal bilinen Kudüs ve Roma'yı ziyaret ederek ibadetlerini yapmaktadırlar.⁷³

c. Yahudilik İnancı

Yahudilik, yaşayan semavî dinler içinde mensubu en az olanıdır. Yahudiliğin dinler tarihinde özel bir yeri bulunmakta ve bu din, en eski semavî kaynaklı din olarak nitelendirilmektedir. Bununla beraber Yahudilik, Babil sürgününden bu yana millî bir din hâline getirilmiştir. Ancak bu din, tek Tanrı'ya, vahye dayanan kutsal kitaba ve peygamberlere yer vermesiyle millî dinlerden, millîleştirilip bir ırka tahsis edilmesiyle de semavî dinlerden farklı bir karakter arz eder. Yahudiler, kendilerini dünya milletleri arasında seçilmiş kavim olarak görürler.⁷⁴ Tanzimat dönemi romanlarında, Hristiyanlığa ait unsurlara bolca yer verildiği hâlde semavî bir din olan Yahudilikle ilgili konulara fazla yer verilmemiştir. **Acâyib-i Âlem**'de sadece temas edilen Yahudilik konusuna **Taaffûf**'te biraz daha fazla yer verilir. Burada Benî İsrail ve Hz. Musa'nın bu kavimdeki putperestlerle olan mücadeleleri işlenir.⁷⁵

d. Hinduizm İnancı

Hinduizm millî bir dindir. Millî dinler, bir topluluk veya millete ait dinlerdir. Millî dinlerde ortaklaşa bir kurtuluş ve mutluluğa ulaşmak söz konusudur. Fert, ayrı bir din seçme hakkına sahip değildir. Mensupları, kurban ve kutsal törenlere katılmakla kendi millî tanrılarıyla temas kurabileceğine inanırlar. Hinduizmin, bir kurucusu, bir inanç sistemi yoktur; fakat çok hacimli bir kutsal kitap koleksiyonu bulunmaktadır.⁷⁶

İncelediğimiz romanlar içinde Hinduizmle ilgili bilgilere sadece Ahmet Midhat yer vermiştir. Ahmet Midhat'ın **Hayret** romanında Hinduizm, geniş bir şekilde yer alır. Hindu olan Safa Kok

⁷³ Ahmet Midhat, **Hasan Mellah**, s. 289-290.; **Paris'te Bir Türk**, s. 277.; **Fennî Bir Roman**, s. 7.; **Diplomalı Kız**, s. 33.; **Ahmet Metin**, s. 151, 177.

⁷⁴ Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985, s. 61-62.

⁷⁵ Ahmet Midhat, **Acâyib-i Âlem**, s. 101.; **Taffûf**, s. 262-264.

⁷⁶ Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi**, s. 38-46.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

Sanc, Hinduizm inançlarına safiyane bağlı bir kahramandır. Geminde, bir din adamı olarak dolaştırdığı Gandazib, yaptığı sahtekârlıklarla yaşlı ihtiyarı hep kandırır. Hintlinin kızı Mihriban ise Hinduizm inancına bağlı olmakla beraber yaşantısında din duygusu pek görülmez, daha doğrusu inanç konusu onu fazla alakadar etmez. Romanında bu dine geniş yer veren Ahmet Midhat, Hinduizmi tenkit etmekten de geri kalmaz.⁷⁷

e. Mecusilik İnancı

Merkezi İran ve Hindistan olan Mecusîlik dini, ateşi kutsal saydığından Ateşperestlik olarak da anılmıştır. Millî bir din olarak kabul edilir. Zerdüştlükten sonra İran'da önemli bir kült haline gelen ve İslam kaynaklarında o bölgenin inançlarını ifade için kullanılan ateş kültü, Zerdüş'ten önce de merkezî bir öneme sahiptir. Zerdüş'ten sonra rahipler, dinî temizlik idealini ateşle sembolleştirmişlerdir. Bunlarda merkezi ayine dayanan tanrı sembolü ateştir. Ayrıca bunların tapınakları vardır. Bu tapınaklara Mecusî olmayanlar alınmazlar. Günde beş defa, ateşin temizliğini korumak için, temizleme ayinleri yapılır. Ölüler, şehirden uzak "dakhma" denilen ölü kulelerine konulur. Bu kuleler necis sayılır. Kuleler, dört beş metre yüksekliğinde silindir şeklindeki yapılarıdır. Terasında ölüler, sıra halinde yatırılmıştır. Böylece toprağın kirletilmediğine inanılır.⁷⁸

Tanzimat dönemi romanlarında bahsedilen dinlerden birisi de Mecusîliktir. Mecusîlik konusu Ahmet Midhat'ın sadece iki romanında işlenir. **Acâyib-i Âlem**'de bir vesile ile konuya değinen Ahmet Midhat, Mecusîlerin bir ibadethanesinden bahseder ve İngiliz kahraman Miss Haft vasıtasıyla Mecusîlerin pek mutaassıp olmadıklarını vurgular. **Gürcü Kızı**'nda Mecusîlik konusuna geniş yer veren Ahmet Midhat, onların petrolü ve ateşi kutsal kabul ettiklerini, onların halim-selim adamlar olduklarını, çalışmaya ve hizmet etmeye önem verip bunları ibadet niyetiyle yaptıklarına dikkat çeker. Kısacası Ahmet Midhat'ın diğer dinlere takındığı olumsuz tavrı Mecusîlere göstermemesi dikkat çekicidir. Mecusî-

⁷⁷ Ahmet Midhat, **Hayret**, s. 5-32, 62-83, 95, 131-151, 163, 398-399, 386-387, 413.

⁷⁸ Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi**, 1985, s. 51-52.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

leri tenkit eden bir cümlesine bile rastlanmaz.⁷⁹

f. İlkel Kabile Dinleri ve İnançları

Gelişmiş bir hayat tarzına ulaşmamış, geçimlerini avcılık, balıkçılık ve toplayıcılıkla sağlayan küçük topluluklara ilkel kabile denir. İlkel kabile dinleri, bir kabileye mahsustur. Genellikle o kabilenin adıyla anılırlar. Bu dönemdeki romanlarda, iptidaî hayat yaşayan ilkel kabile dinlerinden de bahsedilir. İlkel kabile dinlerine Ahmet Midhat ve Mehmet Celâl yer vermişlerdir. Konuya **Çengi**'de kısaca değinen Ahmet Midhat, **Acâyib-i Âlem** romanında, Rusya'nın soğuk bölgelerinde iptidaî bir şekilde hayatlarını sürdüren Samoyedler ve Laponların inançlarından bahseder. İlkel birer topluluk olan Samoyedler ve Laponlar, avcılıkla geçimlerini sağlarlar. Aralarında güçlü bir asabiyet vardır. Samoyedler, hayır ve şerrin sahibi iki tanrıya inanırlar. Laponlar ise, gökyüzünü birçok tabakaya ayırıp Tanrı'nın en üst tabakada oturduğuna, diğer tabakalarda bulunan insanların ise, onun çocukları olduğuna inanırlar. Ayrıca bunlar şeytanla ilişki kurup sihirle uğraşırlar. Ahmet Midhat, bunların inançları konusunda olumlu olumsuz herhangi bir yorumda bulunmaz. İnançlarını sadece nakletmekle yetinir.⁸⁰

Ahmet Midhat, **Rikalda** romanında ise, Amerika'nın yerlilerinden olan Aztekler ve diğer bazı ilkel kabilelerin inançlarına yer verir. Aztekler, vahşi bir kabile olarak tanıtılır. Missori Nehri kenarında taştan yapılmış bir tapınakları vardır. Bunlar yakaladıkları esirleri bu mabuda kurban ederler. Başlarında bir din adamı bulunur. Bu din adamı inançlarının aslının olmadığını farkında olduğu hâlde kabiledaki insanları kandırır. Ahmet Midhat'ın bunlar hakkındaki kanaati olumsuzdur. Onların vahşiliklerinin vahşi kelimesiyle bile ifade edilemeyeceğini söyler. Bunların başındaki reisleri Firavun'a benzeter. Ayrıca bunların putperest olduklarını söyler ve tenkit eder.⁸¹

Mehmet Celâl sadece **Rene** romanında Amerika'daki yer-

⁷⁹ Ahmet Midhat, **Acâyib-i Âlem**, s. 101-102.; **Gürcü Kızı**, s. 107-110, 122.

⁸⁰ Ahmet Midhat, **Çengi**, s. 95.; **Acâyib-i Âlem**, s. 246-247.

⁸¹ Ahmet Midhat, **Rikalda**, s. 13-14, 15-45, 50-66, 69-103, 117, 127-137, 147-157, 160, 200-235, 242, 244,255.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

lilerin inançlarına değinir. Burada, Amerika'daki vahşi insanları saf, masum ve hiçbir şeyden haberleri olmayan, Allah'ın birer mukaddes kulları olarak tanır.⁸²

g. Mitolojik Unsurlar

İnanç çerçevesinde Tanzimat dönemi romanlarında mitoloji konusu da işlenir. Bu dönemde mitolojik unsurlara Ahmet Midhat, Mehmet Celâl, Mustafa Reşit ve Samî Paşazâde Sezâî romanlarında yer verirler. Ahmet Midhat, **Paris'te Bir Türk** romanındaki kahramanlardan Catherine'in güzelliğini Venüs'e, De la Chaisne'in güzelliğini ise Jüpiter'e benzetir. **Çengi**'de Kaf Dağı'ndan bahseder. **Ahmet Metin**'de ise, mitolojiye geniş yer verir. Burada Yunan mitolojisinden uzun uzadıya bahseden Ahmet Midhat, bütün Yunan, Tanrı ve Tanrıçaları hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Mitolojinin savunmasını yapar. Her milletin tarihinde mitolojinin olduğunu söyler. Yunan mitolojisinin, Batı edebiyatı ve medeniyetinin temelini oluşturduğuna dikkat çeker.⁸³

Ahmet Midhat, **Taaffüf**'te de Yunan mitolojisine geniş yer verir. Burada Rasih Efendi, hanımına; Venüs, Zühre, Jüpiter, Merkür, Aküs, Baküs, Mars ve bunların çocukları hakkında uzun bilgiler verir. Bunlar arasında yaşanan aşkları, gayrimeşru ilişkileri, temsil ettikleri mitolojik unsurları, heykellerinin tasvirlerini, bunlar için düzenlenen törenleri de en ince ayrıntısına kadar inerek uzun uzun anlatır. Rasih Efendi'nin bunları bu kadar uzun anlatmasının sebebi, kendisinden soğuyan eşi Saniha Hanım'ı, eskisi gibi kendine bağlamaktır. Yani bunlar arasında yaşanan aşkları ve onların kocalarına yaptıkları ihanetleri anlatarak ona ders vermek ister. Anlatılanlar üzerine, Saniha Hanım hatasını anlar ve eskisi gibi kocasını sevmeye başlar. Ona olan sevgisi tekrar ilk zamanlardaki aşka dönüşür. Böylece bu iki sevgili, romanda önemli yeri olan ve vakayı teşkil eden, konaktaki Venüs ve Minerva heykelciklerinin mitolojik manasını kendi

⁸² Mehmet Celâl, **Rene**, s. 21

⁸³ Ahmet Midhat, **Paris'te Bir Türk**, s. 79, 191, 304-305.; **Çengi**, s. 7, 27, 32-33, 98.; **Ahmet Metin**, s. 208, 252-253, 255, 259, 271-273, 288, 299-300, 301-304, 305-309, 310, 314-317, 327, 680.

hayatlarında sergilemiş olurlar.⁸⁴

Mitolojik unsurları **Venüs, Orora, Elvah-ı Sevda** ve **Bir Kadının Hayatı** adlı romanlarında işleyen Mehmet Celâl, bazı kahramanlarını güzellik olarak Venüs ve Zühre'ye benzetir. Mustafa Reşit de **Neyyir** ve **Pembe Ferâce** romanlarındaki iki kahramanı Venüs ve Zühre ile karşılaştırır. Samî Paşazâde Sezâî ise, **Sergüzeşt**'te Yunan ilâhlarına atıfta bulunur, Herkül'den bahseder.⁸⁵

h. Dinlerin Karşılaştırılması

Bu dönemde yazılan bazı romanlarda dinlerin karşılaştırılması da yapılır. Tanzimat döneminde birçok roman yazan Ahmet Midhat, bütün işlediği dinî unsurlarla beraber dinlerin mukayesesine romanlarında⁸⁶ geniş yer verir. O, birçok romanında, özellikle İslamiyet ile Hristiyanlığı karşılaştırır. Bu mukayeseyi yaparken hiçbir zaman katı bir Müslüman tavrı takınmaz. İslam lehinde ve Hristiyanlık aleyhinde görünmenin yanında daha çok Hristiyanlığa karşı İslamiyet'in savunmasını yapar. Romanlarının bütününde idealize ettiği kahramanlar ve bunların vaka içindeki tavırları; Müslüman, Türk ve Osmanlı düşünce ve hareketinin temsilcisidirler. Ona göre, Avrupalıların İslam'ı itham etmelerinin sebebi papazların ve kilisenin baskısıdır. Yoksa İslam'ı, İslam dünyası içinde tanıyan ve yaşayan Batılılar onun büyüklüğünü takdir ederler. Bu durumu başta **Acâyib-i Âlem** romanındaki Hristiyan olan Miss Haft'a söylediği gibi diğer bazı yabancı kahramanlara da söyleyip tasdik ettirir.

⁸⁴ Ahmet Midhat, **Taaffüf**, s. 16, 273-274, 283-285, 286-288, 300.

⁸⁵ Mehmet Celâl, **Venüs**, s. 2, 22.; **Orora**, s. 5.; **Elvah-ı Sevda**, s. 16.; **Bir Kadının Hayatı**, s. 240.; Mustafa Reşit, **Neyyir**, s. 29-30.; **Pembe Ferâce**, s. 13.; Samî Paşazâde Sezâî, **Sergüzeşt**, II.Tab',Kütübhanesi-i Sudî, İstanbul 1340, s. 67, 101.

⁸⁶ Ahmet Midhat, **Hasan Mellah**, s. 113-114, 116-118, 221-222.; **Karıkoça Masalı**, s. 34-35.; **Felatun Bey ile Rakım Efendi**, s. 126.; **Paris'te Bir Türk**, s. 160-161, 179, 269, 551-554.; **Kafkas**, s. 54.; **Henüz 17 Yaşında**, s. 112-113.; **Karnaval**, s. 236-238.; **Acâyib-i Âlem**, s. 97, 102, 270-272.; **Hayret**, s. 95, 131-132.; **Arnavutlar-Solyotlar**, s. 63, 73, 106.; **Müşâhedât**, s. 108, 268-272, 294-296, 311.; **Ahmet Metin**, s. 155, 163, 182-183, 467-468, 480-481, 662, 695-698, 698-700.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

Ahmet Midhat, İslamiyet ile Hristiyanlığı karşılaştırırken, İslamiyet'in müsamahasını her vesile ile vurgular, Hristiyanların taassubuna da dikkat çekmeden geçmez. Bu konuda özellikle Katolikleri hem katı hem de müsamahasız bulur. Yine karşılaştırma yaparken İslamiyet'in evlilik konusundaki hoşgörüsü ile Hristiyanların taassubuna geniş yer verir. Birçok romanında, Müslüman kahramanları Hristiyan kızlarıyla evlendirirken bu konudaki İslamiyet'in toleransına dikkat çeker. Boşanma konusunda da İslamiyet'in cevazını Hristiyanlıktaki durumla karşılaştırır. Bu konuda da yine Katolikleri çok katı bulur. Kilisenin drahoma kanununu eleştirir. Romanlarında kadın konusunu da işleyip karşılaştıran Ahmet Midhat, kadının din ve ahlâk yönüne dikkati çeker. Şark kadınına Garp kadınından daha iffetli bulur. İslamiyet'in kadına verdiği hakları fazla bulurken Hristiyanların kadınlara verdiği hakları az bulur.

Ahmet Midhat, dinleri karşılaştırırken İslamiyet'in, aslı itibarıyla Hristiyanlığı kapsadığını vurgular. Çok eşlilik konusunda İslamiyet'e yöneltilen tenkitlere cevap verir. Yine ona göre Hristiyanlığın en büyük senedi nakildir. İslam'ın ise, en büyük senedi nakil olmakla birlikte bunların çoğu akla uygundur. Ona göre akla uygun olmayanlar İslamiyet nazarında delil kabul edilmezler. Ahmet Midhat'ın dikkat çektiği konulardan birisi de İslamiyet'i kabul edenlerin zorlanmadan kendi isteklerine bırakılmalarıdır. Ayrıca burada şunu da belirtelim ki, Ahmet Midhat'ın, Müslüman roman kahramanları Hristiyanlığa hoşgörü ile bakarken, Hristiyan kahramanları çok defa bilgisizlik eseri olarak İslamiyet'e karşı olumsuz bir tavır içindedirler. Yalnız **Felatun Bey ile Rakım Efendi** romanının kahramanı Mösyö Ziklas, bu konuda bir istisna teşkil eder. Ahmet Midhat, İslamiyet ile Hristiyanlığı her vesile ile karşılaştırdığı hâlde, romanlarında yer verdiği Yahudilik, Mecusîlik ve Hinduizm hakkında pek yorum yapmaz. Mecusîlik hakkındaki fikri ise, hep müspettir.

Sonuç

Bu çalışmada umumî Türk tarihi içinde önemli değişme ve gelişmelerin yaşandığı bir dönem olan Tanzimat devrinde Batılı bir anlatı türü olarak edebiyatımıza giren romanlarda din duygusu

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

ve bunun, değişen insanımızın ve toplumumuzun hayatındaki tezahürleri kısaca ortaya konmuştur. Burada başta Ahmet Midhat Efendi olmak üzere, insanların, dolayısıyla toplumun değişmesini kendilerine görev bilen romancılarımız, eserlerinde birçok konuyla beraber dinler, inançlar ve din duygusuna temas etmişlerdir. Roman kahramanlarının çoğunda inançlar ya bir motif-temas ya da fikir olarak karşımıza çıkar. Ramazan, kandil, namaz ve benzeri dinî yaşayış şekillerine ya hiç tesadüf edilmez; ya da pek az rastlanır. Türk romanlarında İslamiyetle birlikte Hristiyanlık, Yahudilik, Hinduizm, Mecusilik ve ilkel kabile dinleri de üzerinde durulan konulardandır. Ayrıca inanç çerçevesinde mitolojik unsurlara da yer verilir. Bazı romanlarda din ve inançlar karşılaştırılırken konuyla ilgili olumlu ya da olumsuz kanaatler de dile getirilir.

Tanzimat Dönemi'ndeki yazarlar içerisinde Ahmet Midhat ve Mizancı Murat, din duygusuna daha fazla yer vermişlerdir. Ahmet Midhat'ta, Hristiyanlık da üzerinde durulan konulardandır. Onda geniş bir dinî yelpaze ve özellikle Hristiyanlık ile İslamiyet'in karşılaştırması vardır. Mizancı Murat ise, ideolojik bir şekilde İslam dinine yaklaşmaktadır. Romancılarımız, daha çok kahramanlarının din duygularını gösterecek sözlere yer verirler. Bilhassa Ahmet Midhat Efendi, kahramanlarına müntesibi oldukları dini, tabiatıyla daha çok Müslümanlara, İslamiyet'i müdafaa ettirme yoluna gider. Hristiyanlıkla İslam'ı karşılaştıran, İslamiyet'in üstünlüğünü anlatan müstakil eserler de yazan Ahmet Midhat, bu düşüncelerini romanlarında da sergiler.

Son söz olarak fert ve toplumların hayatlarında olduğu gibi Türk tarihi ve edebiyatının hemen her döneminde din duygusu ve inançların önemli bir yer tuttuğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

Ahmet Midhat, **Dünyaya İkinci Geliş Yahut İstanbul'da Neler Olmuş**, Şark Matbaası, İstanbul 1291.

Ahmet Midhat, **Hasan Mellah Yahut Sır İçinde Esrar**, Şark Matbaası, İstanbul 1291.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

-
- Ahmet Midhat, **Zeyl-i Hasan Mellah Yahut Sır İçinde Esrar**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1292.
- Ahmet Midhat, **Karıkoca Masalı**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1292.
- Ahmet Midhat, **Hüseyin Fellah**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1292.
- Ahmet Midhat, **Felatun Bey İle Rakım Efendi**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1292.
- Ahmet Midhat, **Paris'te Bir Türk**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1293.
- Ahmet Midhat, **Çengi**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1294.
- Ahmet Midhat, **Kafkas**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1294.
- Ahmet Midhat, **Süleyman Muslî**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1294.
- Ahmet Midhat, **Yeryüzünde Bir Melek**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1296.
- Ahmet Midhat, **Henüz 17 Yaşında**, İstanbul 1297.
- Ahmet Midhat, **Karnaval**, İstanbul 1298.
- Ahmet Midhat, **Dürdane Hanım**, İstanbul 1299.
- Ahmet Midhat, **Vah**, İstanbul 1299.
- Ahmet Midhat, **Acâyib-i Âlem**, İstanbul 1299.
- Ahmet Midhat, **Cellât**, İstanbul 1301.
- Ahmet Midhat, **Esrar-ı Cinâyât**, İstanbul 1301.
- Ahmet Midhat, **Cinli Han**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1302.
- Ahmet Midhat, **Bahtiyarlık**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1302.
- Ahmet Midhat, **Hayret**, İstanbul 1302.
- Ahmet Midhat, **Arnavutlar-Solyotlar**, İstanbul 1305.
- Ahmet Midhat, **Demir Bey Yahut İnkışâf-ı Esrar**, İstanbul 1305.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

- Ahmet Midhat, **Fennî Bir Roman Yahut Amerika Doktorları**, İstanbul 1305.
- Ahmet Midhat, **Haydut Montari**, Kırkanbar Matbaası, Dersaâdet 1305.
- Ahmet Midhat, **Gürcü Kızı Yahut İntikam**, İstanbul 1306.
- Ahmet Midhat, **Rikalda Yahut Amerika'da Vahşet Âlemi**, İstanbul 1307.
- Ahmet Midhat, **Diplomalı Kız**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul 1307.
- Ahmet Midhat, **Müşâhedât**, İstanbul 1308.
- Ahmet Midhat, **Ahmet Metin ve Şirzad Yahut Roman İçinde Roman**, İstanbul 1309.
- Ahmet Midhat, **Taaffüf**, İkdam Matbaası, Dersaâdet 1313.
- ARAT Reşit Rahmeti, **Eski Türk Şiiri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- BİRİNCİ Necat, **Nâbizâde Nâzım**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- ÇAVUŞOĞLU Mehmet, "Divan Şiiri", **Türk Dili Dergisi Türk Şiiri (Divan) Özel Sayısı II**, S. 414-416, (1986)
- DURKHEİM Emile, **İntihar Toplumbilimsel İnceleme**, Çev. Prof. Dr. Özer Ozankaya, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.
- Fatma Âliye, **Muhadarat**, Matbaa-i Ebüzziya, Konstantiniye 1309.
- FİCHTER Joseph, **Sosyoloji Nedir**, Çev: Nilgün Çelebi, Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Konya 1992.
- Fikripaşazâde Mehmet Müncî, **Diyana**, Matbaa-i Ebü'z-ziya, Kostantiniye 1309.
- Fikripaşazâde Mehmet Müncî, **Merâret-i Hayat**, Kasbar Matbaası, İstanbul 1309.
- FREYER Hans, **Din Sosyolojisi**, Çev. Turgut KALPSÜZ, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1964.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

GÖKBERG Macit-SEZER Baykan, **Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1981.

GÖKBERG Macit, **Felsefe Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1980.

Halit Ziya, **Nemide**, Hizmet Matbaası, İzmir 1307.

Halit Ziya, **Bir Ölünün Defteri**, Hizmet Matbaası, İzmir 1307.

Halit Ziya, **Ferdi ve Şürekası**, Nişan Berberyan Matbaası, Dersaâdet 1312.

Hüseyin Cahit, **Nadide**, Âlem Matbaası, İstanbul 1308.

Hüseyin Rahmi, **Şık**, II.Tab', Matbaa-i Orhaniye, Dersaâdet 1336.

KÖPRÜLÜ Fuat, **Türk Edebiyatı'nın Menşei**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1989

KÖPRÜLÜ Fuat, "Türk Edebiyatı", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 12/2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1988.

Mehmet Celâl, **Venüs**, Dikran Karabetyan Matbaası, İstanbul 1303.

Mehmet Celâl, **Cemile**, Karabet ve Kasbar Matbaası, İstanbul 1303.

Mehmet Celâl, **Dehşet Yahut Üç Mezar**, Karabet ve Kasbar Matbaası, Dersaâdet 1304.

Mehmet Celâl, **Orora**, Karabet ve Kasbar Matbaası, Dersaâdet 1304.

Mehmet Celâl, **Margerit**, Kasbar Matbaası, Dersaâdet 1308.

Mehmet Celâl, **Elvah-ı Sevda**, Âlem Matbaası, Konstantiniye 1308.

Mehmet Celâl, **Muhabbet-i Mâderâne**, Kasbar Matbaası, İstanbul 1309.

Mehmet Celâl, **Küçük Gelin**, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1314.

Mehmet Celâl, **Bir Kadının Hayatı**, Matbaa-i Safa ve Enver, Dersaâdet 1311.

Mehmet Celâl, **Zehra**, Âlem Matbaası, Konstantiniye 1311.

Mehmet Celâl, **Rene**, Safa ve Enver Efendi Matbaası, İstanbul 1311.

Mehmet Celâl, **Bîvefa**, Âlem Matbaası, İstanbul 1311.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

- Mehmet Celâl, **Mükâfat**, Ah Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, Konstantiniye 1312.
- Mehmet Murat, **Turfanda mı Yoksa Turfa mı**, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1308.
- Mustafa Reşit, **Neyyir**, Mahmut Bey Matbaası, Dersaâdet 1307.
- Mustafa Reşit, **Lorans**, Onur Efendi Matbaası, İstanbul 1310.
- Mustafa Reşit, **Pembe Ferâce**, Onur Efendi Matbaası, İstanbul 1310.
- Namık Kemal, **Renan Müdâfaa-nâmesi**, İstanbul 1326.
- Namık Kemal, **İntibah**, İstanbul 1291.
- Namık Kemal, **Cezmi**, Cüz-i Evvel, İstanbul Sene 1305.
- NORTBOURNNE Lord, **Modern Dünyada Din**, Çev. Şahabeddin YALÇIN, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- OKAY M. Orhan, **İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti Beşir Fuad**, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- PARLATIR İsmail, **Recaizâde Mahmut Ekrem**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986
- PAZARLI Osman, **Din Psikolojisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1972.
- Samî Paşazâde Sezâî, **Sergüzeşt**, II.Tab',Kütübhan-e-i Sudî, İstanbul 1340.
- SEZEN Yümni, **İslam Sosyolojisine Giriş**, Turan Kültür Vakfı Yayını, İstanbul 1994.
- Şemmsettin Samî, **Taaşuk-ı Talat ve Fıtnat**, Tab-ı Ulâ, Elcevâib Matbaası, İstanbul 1289.
- TANPINAR Ahmet Hamdi, **19.Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Çağlayan Basımevi, İstanbul 1988
- TAPLAMACIOĞLU Mehmet, **Din Sosyolojisi-Giriş**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968
- TAPLAMACIOĞLU Mehmet, **Din Sosyolojisi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

TEKİN Talat, "İslam Öncesi Türk Şiiri", **Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri)**, Türk Dil Kurumu Yayınları, S. 409, (1986).

TİMUR Kemal, **Türk Romanında Dinler ve İnançlar**, Elips Yayınları, Ankara 2006.

TİMUR, Kemal, "Süleyman Muslî ve Semerkant Romanlarında Batınlık ve Hasan Sabbah", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 13, Sayı: 31, Erzurum 2006.

TÜMER Günay-KÜÇÜK Abdurrahman, **Dinler Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985.

Vecihî, **Mehcûre**, İkdâm Matbaası, Dersââdet 1311.

Vecihî, **Mihridil**, İkdâm Matbaası, Dersââdet 1311.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*